

עיצוב הזמן הקדוש על פי ספר יצירה בספר בני יששכר ובדרשנות חסידית

ליאור זקס־שמואלי

המשוואה המשולשת המופיעה בספר יצירה: 'עולם שנה נפש' היא אחת מן האמירות המצוטטות ביותר מספר יצירה בספרות החסידית. אמירה זו הובנה כמייצגת את ההתאמה וההקבלה בין הזמן-המרחב-האדם כבבואות המשקפות זו את זו.¹ כבר בשמועה משמו של הבעש"ט הובאה משוואה משולשת זו בשילוב עם פיתוח רעיוני נוסף המיוחס לראב"ד (ולמעשה, לר' יוסף בן שלום אשכנזי).² הצלע השלישית במשוואה זו, העולם, לא הובן רק כמרחב גשמי, אלא כעולם אלוהי. על פי זה, האדם ואף הזמן מקבילים במבנה ובמהות לעולם האלוהי העליון. אולם בעוד בדור הראשון של תלמידי המגיד ממעזריטש הודגש דווקא המֵתאם שבין האדם לבין העולם האלוהי, וכן הובעה משאלה לעלות 'למעלה מן הזמן', הרי בדור שלאחר מכן הורחבה המשמעות של הצלע האמצעית: הזמן. ברבע השני של המאה התשע עשרה יצא לאור ספר חסידות פרשני ראשון מסוגו, המעמיד את הזמן הקדוש במוקד עיונו, ספר בני יששכר לצבי אלימלך מדינוב (1783-1841), האדמו"ר הראשון של שושלת מונקאטש ואחד המנהיגים והכותבים החסידים הפוריים ביותר. צבי אלימלך מדינוב מאופיין בעושר טקסטואלי נרחב ובשילוב של מסורות אשכנזיות למדניות עם מסורות קבליות וחסידיות בדרשותיו המקוריות. יריעת יצירתו רחבה ביותר. מלבד ספרו על הזמנים, שעל שמו הוא מכונה 'בני יששכר', שיעמוד במוקדו

1 על ההתאמה בין שלושת רבדי המציאות והאותיות הטבעיות בהם בספר יצירה ראו י' ליבס, תורת היצירה בספר יצירה, ירושלים ותל אביב תשס"א, עמ' 40-41.

2 תולדות יעקב יוסף, לך לך, קורן תק"ם, דף טז ט"ג: 'יש באדם עשר ספירות כי הוא עולם קטן, וכמו שכתב הראב"ד כי מה שיש בעולמות עליונים הוא גם כן בשנה ובנפש האדם, וסימנך וזה סיני עש"ן וכו' יענין שם'. להצעה שההפניה לראב"ד היא משל ר' יעקב יוסף, לפי הסימן עש"ן האופייני לר' יעקב יוסף, ראו אצל מ' לוברבוים, לפני היות החסידות, ירושלים 2022, עמ' 413 הערה 348.

* לרגיט היקרה, שתזכיר ליובלי זמן שקט, זוהר ומקודש להמשך יצירה מבורכת ומעמיקה בשערי הסוד, ליאור.

של מאמר זה, הוא נודע בפרשנות על התורה (אגרא דכלה), בלקסיקון קבלי (רגל ישרה), בספר טעמי מצוות (דרך פיקודיך), בפירוש על המשנה (ברכה משולשת), בהנהגות והדרכות לבני חבורה, ועוד.³ היו בידיו כתבי יד קבליים רבים, ופירוש אלעזר מוורמס על ספר יצירה יצא לאור מתוך כתב יד שהיה בידו.⁴ בעוד הדרשנות החסידית הקלסית סודרה על פי פרשיות התורה, ספר בני יששכר הציג לראשונה חיבור אשר מבנה שערי סוד על פי חודשי השנה היהודית. בחיבור זה לא החומש היה הקריטריון לדיון, אלא דווקא ספר יצירה. כל שער נפתח בדרשה המיוסדת על משנה מספר יצירה העוסקת באותו החודש, המעמידה את סגולת הזמן על צירופי אותיות, בנוסף לפיתוח צירופי שמות הוויה על פי המסורת הלוריאנית.⁵ שם החיבור 'בני יששכר' מבוסס על הפסוק 'מבני יששכר יודעי בינה לעיתים לדעת מה יעשה ישראל' (דברי הימים א יב, לג) ומעמיד את הידיעה של כוח העיתים במוקדו של הספר. מהי ידיעה זו ולמה היא משמשת? כיוון שהספר מקיף והשפעותיו רבות, אתמקד במאמר זה בכמה מגמות עיקריות באימוץ העקרונות בספר יצירה לשם עיצוב קדושת הזמן. מאמר זה יבחן את השימוש בספר יצירה בחיבור בני יששכר, וכיצד הוא תורם לעיצוב תפיסת הזמן ומשמעותו בהקשר היהודי המזרח אירופאי. בתוך כך אעמוד על הזיקה בין החוקיות הקוסמית של הזמן בספר יצירה, הנובעת מתפיסת הבריאה, לבין חובת האדם להתאים את עצמו למערכת זו המקודדת בתוך חוק התורה. מעבר לתפיסת הזמן, מבחינה הרמנויטית, ניתוח האופנים שדרכם נארגו המשניות מספר יצירה עם דרשנות הלכתית ומסורות קבליות נוספות יעשיר את ההבנה של תפקידו של ספר יצירה בתוך דרשנות חסידית בתקופה זו, ויאיר את השימוש בהם לאור אתגרי התקופה.

3 ליצירתו של צבי אלימלך מדינוב ולזיקה שלה לקבלה ראו ר' גולדשמידט, 'ספר טעמי המצוות דרך פיקודיך לר' צבי אלימלך מדינוב: קבלה, הלכה, פלפול ולמדנות', קבלה נג (תשפ"ב), עמ' 307-336.

4 פירוש ר"א מגרמיזא על ספר יצירה, פרעמישלא תרמ"ג, בדף השער: 'ונמצא טמון באמתחת אא"ז הגאון הקדוש מהרצ"א זלה"ה האבד"ק דינא יע"א כתוב בכתב ידו הקדושה אשר העתיק לעצמו מספר כתב יד והוסיף עליהם'. תורה לאלו מוסזון שהעירני על עובדה זו.

5 לחשיבות של צירופי האותיות ושם הוי"ה בספר יצירה ובהקשר של קורפוסים ספרותיים מקבילים בעת העתיקה, עם התייחסות לספרות מחקר קודמת והסברים תאורטיים, ראו צ' וייס, אותיות שנבראו בן שמים וארץ: המקורות והמשמעויות של העיסוק באותיות האלפבית כיחידות עצמאיות בספרות העתיקה המאוחרת, ירושלים תשע"ה. לעניין שם הוי"ה בייחוד ראו שם, עמ' 147-175.

המחקר על אודות תפיסת הזמן בקבלה ובחסידות

חוקרי קבלה שונים האירו את תפקיד הזמן בכתיבה הקבלית והחסידית, את הייצוג שלו כזמן מחזורי לא ליניארי, ואת היחס בינו לבין הנצח. בעוד היבט מרתק של הזמן מיוצג ב'מאקרו-כרונוס' של תורת השמיטות והזמן הקוסמי אצל הרמב"ן וספר התמונה,⁶ מאמר זה יתמקד במיקרו-כרונוס של המחזוריות השנתית, באופן שבו הדרשנות של עולם-שנה-נפש הפעילה את הדרשנות היצירתית של חסידים על חודשי השנה ואת זיקתם אל כוחות קוסמיים, נפשיים ואלוהיים. קבלת האר"י הוסיפה שכבה פרשנית קבלית נוספת לזמן, שעל פיה לכל חודש מחודשי השנה יש צירופים שונים של שמות האל, בהשראת תפיסת הזמן של הזוהר המזהה בין זמנים וימים לכוחות האלוהיים. כפי שנראה להלן, צבי אלימלך מדינוב שילב את שתי המערכות הפרשניות האלו של ספר יצירה וקבלת האר"י לעיצוב הזמן הקדוש בספר בני יששכר, מיזוג שהייתה לו התקבלות נרחבת בספרי דרוש חסידים.

הזיהוי בין הזמן החולף, הבא לידי ביטוי בחודשים ובמועדים, עם ישויות נצחיות אלוהיות, ולהיפך – בין האלוהי לזמני, מטשטש, לדבריו של וולפסון, את הדיכוטומיה בין הזמני לנצחי. הוא מציע שתפיסת זמן זו פותחת את האפשרות לנוכחותו של הווה שונה באופן קיצוני – לא שלב חולף בהתקדמות ליניארית מהעבר לעתיד, אלא חוויה מלאה ועמוקה, כמו המלאות האמיתית של הזמן עצמו, החוזרת על עצמה תמיד. וולפסון מראה הבנה זו של הזמן באמצעות טקסטים קבליים מגוונים, אשר בקריאתו המשכנעת מתארים את 'סוד הנצחיות' של הממלכה האלוהית העליונה לא כמנוגדת לזמניות, אלא כ'ביטוי מעודן יותר של הזמן', כזמן על-זמני.⁷ חביבה פדיה הצביעה על היחס הפעיל של המקובלים כלפי הזמן והמקום הקדושים, דהיינו על הדחף שלהם להנכיח את הקדושה שבממדים אלו, אשר היא גלומה בהם בכוח, ונדרשת פעולה אנושית על מנת להנכיחם בפועל.⁸

האימוץ והשילוב של דרשות זוהריות רבות בדרשנות החסידית, ומקומם הקנוני, דורשים מאתנו גם להבין את תרומת הזוהר לעיצוב תפיסת הזמן של החסידים. משה אידל הציג את הזמן הרתי-החוקי כמיקרו-כרונוס מחזורי, לא-היסטורי, של

6 ח' פדיה, הרמב"ן: התעלות – זמן מחזורי וטקסט קדוש, תל אביב תשס"ג.

7 E.R. Wolfson, *Alef, Mem Tau: Kabbalistic Musings on Time, Truth, and Death*, Berkeley 2006

8 H. Pedaya, 'The Divinity as Place and Time and the Holy Place in Jewish Mysticism', B.Z. Kedar and R.J.Z. Werblowsky (eds.), *Sacred Space*, London 1998, p. 95

חוויות השפע החוזרות ונשנות לעיתים קרובות, שנוצרו באמצעות פולחן.⁹ אדם אפטרמן סיכם תפיסות זמן מרכזיות שעולות במסורות אלו, כקליטת 'צורת החיים' היהודית – כולל הטקסים המורכבים והזמן המקודש שלה – באלוהות, באופן כזה שנקשרו חלקי זמן שונים לאלמנטים שונים באלוהות.¹⁰ בדרך זו הוא הסביר שרעיון הזמן האסכטולוגי, העולם הבא והנצח, זוהו כל אחד עם כוחות תאוסופיים שונים ועם דינמיקה מחזורית פנימית באלוהות. על ידי קיום אורח החיים היהודי, המשתקף באלוהות ומבוצע בזמן הקדוש, משתתפים המקובלים בחיים הפנימיים של האלוהות. הוא מחלק את העיסוק התאוסופי ב'זמן אלוהי' דינמי לשתי מטרות עיקריות: ראשית, מטרה תאורגית – להשפיע בעילות על הדינמיקה הגבוהה יותר באמצעות טקס מסוים המתבצע בזמנים מסוימים; ושנית, 'לאפשר דבקות באיכויות המסוימות של הכוח האלוהי המוקרנות לתוך התחום האנושי'.¹¹

יונתן גארב דן בחוויות טראנס ושמאניזם בחסידות. הוא מציע לראות את הבנייה המחזורית של הזמן המקודש באמצעות מועדי השנה, ואת סדר הכוונות המיסטי-הליטורגי הנלווה אליהם – כמערכת נומית המאפשרת מצבי טראנס. הוא הציע שהזמן הקדוש שימש את המיסטיקנים המודרנים, בייחוד בעולם החסידי, כדי להגיע לחוויות שיא. ההתקהלות סביב הצדיק בימים אלה אינה רק סוג של טראנס קבוצתי, אלא השתקפות של החגים במקצב הנפשי החסידי הקולקטיבי.¹² במאמרו על 'זמן-נפש', המתמקד בעיצוב תפיסת הזמן בקבלה המודרנית, הציע גארב את דבריו של וולדו אמרסון כמסגרת להבנת תפיסת הזמן החסידית: 'זמן ומרחב אינם אלא מדרים הפוכים של כוח הנשמה'.¹³ הוא אף דן דיון ממוקד בהקדמה לבני יששכר, והציע שסדר הזמנים המתפרש בה הוא סדר שנתי ונומי. העיסוק בזמן, המאפשר על פי בני יששכר את שמחת הנשמה המתענגת על קדושת האור הזמני, מבטא לא את התחושה הליניארית ההיסטורית של הזמן, אלא את תחושת ההווה הנצחי,

9 M. Idel, 'Some Concepts of Time and History in Kabbalah', E. Carlebach, J. Efron, and D. Myers (eds.), *Jewish History and Jewish Memory: Essays in Honor of Yosef Hayim Yerushalmi*, Hannover and London 1998, pp. 153–188

10 A. Afterman, 'Time, Eternity and Mystical Experience in Kabbalah', B. Ogren (ed.), *Time and Eternity in Jewish Mysticism*, Leiden 2015, p. 176
יותר בקדושת השבת בקבלה הקלסית על קדושת הזמן שבה, ייצוגיה התאוסופיים ויעדיה המיסטיים והתאורגיים ראו, E.K. Ginsburg, *The Sabbath in the Classical Kabbalah*, Oxford 2008

11 אפטרמן, שם.

12 J. Garb, *Shamanic Trance in Modern Kabbalah*, Chicago 2011, p. 132

13 J. Garb, 'Soul Time in Modern Kabbalah', B. Ogren (ed.), *Time and Eternity in Jewish Mysticism*, Leiden 2015, p. 153

הסימולטני.¹⁴ וויטק טוורק, שעסק בהרחבה בהיבטים שונים של תפיסת הזמן אצל שניאור זלמן מליאדי, הראה כיצד השילוש עולם-שנה-נפש מספר יצירה הוסב אצלו כדי לבטא היבטים שונים של התגלות האור האלוהי, שהוא עצמו למעלה מהזמן, אך מתגלה בעולם דרך הזמן.¹⁵ אריאל אבן-מעשה הצביע על ההבדל בין תפיסת הזמן העולה מן ההקדמה לבני יששכר לבין תפיסת הזמן העולה מתוך חלק מהדרשות של המגיד ותלמידיו: בעוד האחרונים העדיפו את הנצח והצביעו על דרכי ההתעלות מעל הזמן, המגמה בבני יששכר ובכתבי חסידות רבים היא דווקא חשיפת האלוהי המתגלה במגבלות הזמן והמקום; הספר בני יששכר ודומיו עוסקים גם בדרך של ישראל לחולל שינוי ולהשפיע על הופעה זו דרך הזמן – הן במובן תאורגי והן במובן מאגי.¹⁶

מלבד שאלת תפיסת הזמן (מעגלי/ליניארי ועוד), עולה שאלת הקדושה בזמן. קדושת הזמן מבוססת כבר במקרא במועדי הקודש,¹⁷ והקטגוריה ההלכתית 'קדושת היום' מקורה כבר אצל חז"ל,¹⁸ אך הפיתוחים ההגותיים של מהות קדושת הזמן מבחינה אונטולוגית והכרתית הם מאוחרים ודורשים מחקר היסטורי עצמאי. ארתור גרין טען שבספרות חז"ל חל מעבר הדרגתי מהמקדש כמקום ארצי למקדש בזמן.¹⁹ אולם יהודה ליבס פקפק בטענה זו, וראה בממד המרחב ממד שאינו נופל מממד הזמן בספרות חז"ל ואף עדיף עליו בספר יצירה.²⁰ הוא זיהה בספר יצירה את 'משיחיות ההווה', שבה – בהשאלה מקביעתה של חביבה פדיה – מתגלמת

14 גארב, שם, עמ' 155. חוויית משך הזמן 'מעל לזמן' כחוויית ההווה ואורכו נידונה בהרחבה בהקשר של תפיסת הזמן של ר' נחמן. על כך ראו O. Solomyak, 'Above Time: Rabbi Nachman's Tzaddik and Enlightened Temporal Experience', *The Monist* 104 (2021), pp. 410–425.

15 W. Tworek, *Eternity Now: Rabbi Shneur Zalman of Liady and Temporality*, Albany 2019, pp. 5–8.

16 A. Mayse, 'Reflection: Eternity in Hasidism: Time and Presence', Y.Y. Melamed, *Eternity: A History*, Oxford 2016, pp. 236–237.

17 לזמן הקדוש בכת קומראן ובמסורות הסוד הקדומות ראו ר' אליאור, 'מגילות מדבר יהודה ומסורת המרכבה: הזמן המקודש, המקום המקודש והפולחן המקודש', מחקרי ירושלים במחשבת ישראל כ (תשס"ז), עמ' 31–106.

18 על כך ראו א' קלרמן, "קדושת היום" ו"יעלה ויבוא" – האם חד הם, סידרא לא (תשע"ו), עמ' 125–137.

19 A. Green, 'Sabbath as Temple: Some Thoughts on Space and Time in Judaism', R. Jospe and S.Z. Fishman (eds.), *Go and Study: Essays and Studies in Honor of Alfred Jospe*, Washington D.C. 1980, pp. 293–294.

20 ליבס, תורת היצירה (לעיל, הערה 1), עמ' 217.

פסגת הניסיון הדתי בחוויית הזמן כמקום.²¹ עם זאת ראה ליבס בספר יצירה ניסוח עתיק של מקדש האל בזמן, שהגיע לשיא פיתוח בזוהר של השבת כמרכז העיגול, העולם.²² כפי שהציע איתן פישביין, מבחינה תאורטית אפשר לנסח את שאלת מעמדה הדתי-הפילוסופי של קדושת הזמן כך: האם לפי ההוגים החסידיים קדושת הזמן היא ממד סובייקטיבי בחוויה הנפשית, או שמא היא ממד מטפיזי בעל ממשות אונטולוגית?²³ בשונה מאמירות בשם המגיד, שמדגישות דגש הכרתי מובהק בכלל המקורות, החל מבני יששכר ואלו שהושפעו ממנו, אף אם הם מעמידים במרכז את הסובייקט המשפיע וחווה את הזמן, הם מבנים את קדושת זמן כמצויה מעבר לאדם והכרתו, כמעין כוח הפועל לפי ריתמוס מסוים, המשפיע ומושפע מהאדם. בניתוח הדרשנות החסידית אבקש לחשוף הן את ההיבטים המיסטיים והתאורגיים של חוויית האחדות או הדבקות של הנשמה באלוהי דרך המיקרו-כרונוס, ששורשם כבר בדרשות הזוהריות. ולצד זה, גם להצביע על שני היבטים נוספים: המאגיים והמוסריים-הנפשניים. נוסף על כך, מבלי להיכנס בעובי הקורה של הפולמוס על שאלת המשיחיות ומקומה בחסידות בכלל, אבקש להראות כיצד בבני יששכר נועדה קדושת הזמן לשמש מעין תחליף ומזור לקדושת המקום בתקופת הגלות, ובכך היא משככת את הלהט המשיחי האקוטי, מחד גיסא, ומאידך גיסא, ניצבת קדושת המקום. הדיונים המרובים על החורבן ועל הציפייה למשיח מעידים שהזמן גם מזכיר ומעורר תקוות אלה, ומשמר אותן ערות ופעילות.²⁴

ההתקבלות של תפיסת הזמן וחודשי השנה מספר יצירה בספרות הקבלה

בבדיקה כוללת של הציטוטים על חודשי השנה מספר יצירה עלה שלעומת העיקרון הכללי עולם-שנה-נפש, המצוטט עשרות פעמים בספרות הקבלה הקדם-חסידית,

21 ליבס, שם. לניסוח זה של פדיה ראו פדיה, קדושה (לעיל, הערה 8), עמ' 101.

22 ליבס, שם, עמ' 209–216.

23 E.P. Fishbane, 'Shabbat and Sacred Time in Later Hasidic Mysticism', A.L. Mittleman, *Holiness in Jewish Thought*, Oxford 2018, pp. 159–179.

24 סוגיית נטרול המשיחיות בראשית החסידות היא סוגיה רחבה, החורגת ממסגרת מאמר זה. ראש המדברים היה גרשם שלום שראה בחסידות נטרול של העוקץ המשיחי המסוכן בשבתאות ובקבלת האר"י, ובהעברת התוכן הגאולי פנימה, למסר גאולי לנפש האדם. אולם תפיסתו ספגה ביקורות ותגובות מחוקרים שונים ובהם בן ציון דינור, ישעיה תשבי, מור אלטשולר ועוד. לסקירת המחקר בסוגיה זו ראו J. Dauber, 'The Baal Shem Tov and the Messiah: A Reappraisal of the Baal Shem Tov's Letter to R. Gershon of Kutov', *Jewish Studies Quarterly* 16 (2009), pp. 210–241.

הציטוטים הספציפיים על חודשי השנה וסגולתם נדירים מאוד, והם מופיעים בעיקר בפרשנות על ספר יצירה. ציטוט של חודשי השנה הובא על ידי ג'יקטילה בספר הניקוד בפרשנות האותיות. לכל אות מובא החודש והמזל על פי הנאמר בספר יצירה.²⁵ דבריו צוטטו לעיתים בפרשנות מאוחרת על האותיות, כגון בספר הלסקינוני-האנתולוגי קהלת יעקב המסודר על פי סדר האל"ף-בי"ת.²⁶ אולם לא מצאתי שימוש בהם בפרשנות או בדרשנות שמטרתה לעצב תפיסת זמן, לעורר את האדם המקיים את המועדות להיות ערני ומודע לכוחות המיוחדים של הזמן ברבדי המציאות השונים. עם זאת הקישור החזק שבין האותיות לבין הזמן על בסיס ספר יצירה, משמש עוגן לעניין שמצאו חסידים בדרשות הללו. העיסוק הרב של החסידים באותיות הלשון ובהגיינתן היה אכן יסוד לעיסוק המיסטי שלהם, על היבטיו המאגיים, האקסטטיים ואף התאורגיים.²⁷

עיקרון 'עולם שנה נפש' חוזר בשמועות משמו של הבעש"ט פעמים אחדות בכתבי ר' יעקב יוסף: פעמיים לעניין מקצבי קטנות וגדלות, ועוד פעם אחת לשם ההקבלה בין כוחות נפש האדם והספירות האלוהיות. ניגע ברעיון הראשון, שכן המסורת השנייה מדגישה את ההתאמה המבנית שבין עולם הספירות לבין נפש האדם, ללא ההתייחסות לממד הזמן. לעומת זאת, מקצבי קטנות וגדלות מסבירים את ההבדל במצבי התודעה בזמנים שונים: לעיתים תודעת האדם צרה ומתקשה בדבקות ולעיתים נוחה לדבקות, כמושפעת ממקצבים 'בעולם' כלומר בעולם האלוהי: 'כי יש קטנות וגדלות בעולם שנה נפש, ועל ידי מלתא דבדיחותא עולה מן הקטנות ומתדבק בגדלות. והנה בזמן הגדלות שבעולם דהיינו שיוכל להתפלל בדחילו ורחימו, ויודע כי הוא מדבר עם המלך הגדול ומדבק בו ית', אין תענוג יותר מזה והוא בחי' הגדלות. משא"כ בימי הקטנות שיש בעולם אז צריך האדם מלחמה גדולה שיוכל להתקרב אליו יתברך'.²⁸ כאן, בהתאם למגמה חוזרת בכתבי ר' יעקב יוסף – תוך

25 סודות הניקוד העברי: שער הניקוד לר' יוסף ג'יקטילה, מהדירה אורנה רחל וינר, תל אביב תשע"ו, עמ' 120–121.

26 למשל, קהלת יעקב ליעקב יאליש, ערך ה, דף ט"א; שם, ערך ח, דף כב ט"א; שם, (אות) למד, דף מה ט"ג.

27 M. Idel, *Hasidism: Between Ecstasy and Magic*, Albany 1995, pp. 56–94; idem, *Vocal Rites and Broken Theologies: Cleaving to Vocables in R. Israel Ba'al Shem Tov's Mysticism*, New York 2020

28 צפנת פענח לר' יעקב יוסף מפולנאה, בא, דף כד ט"ב. לאמירות נוספות מעין אלו בשם הבעש"ט בכתבי ר' יעקב יוסף ראו לוברבוים, לפני היות החסידות (לעיל, הערה 2), עמ' 454–455. לניתוח מקורות ההשפעה הלוריאניים על מושגי קטנות וגדלות בחסידות ראו מ' פכטר, 'לכירור המושגים "קטנות וגדלות" בקבלת האר' כרקע להבנתם במחשבת החסידות', מחקרי ירושלים במחשבת ישראל י (תשנ"ב), עמ' 171–210. ובהרחבה על

שילוב של המסורת על 'עולם שנה נפש' מספר יצירה עם המושגים הלוריאניים של 'קטנות וגדלות' – יש התייחסות ברורה להבדל בזמנים שהם 'ימים', אך לא בזיקה לחדשי השנה או למועדים בעלי משמעות ריטואלית או דתית.

בתורות המיוחסות למגיד רב בער ממעזריטש נוספת חלוקה בהשראתו של המהר"ל בין ההוויות שבזמן להוויה שהיא 'למעלה מהזמן'. בעקבותיו וזהו הוגים חסידיים רבים את התורה עם היבט למעלה מהזמן, בדומה להבחנות אשר מצא וולפסון במהר"ל וייתכן שהן עיצבו את תפיסתו של המגיד.²⁹ וזהו התורה למעלה מהזמן וזיהוי הנפש עם הזמן מאפשרים למגיד לדרוש שכל הסיפורים המקראיים שהתרחשו בעבר מתקיימים למעשה גם בהווה בכל אדם ואדם.³⁰ אידל טען שהשאיפה להתעלות למעלה מהזמן היא לא רק להתעלות למעלה מההיבט החומרי של המציאות, אלא היא שאיפה לביטול עצמי, המאפשר איחוד מיסטי – דרך פעילות ליטורגית סקרמנטלית – עם אותו היבט אלוהי המייצג אותו מעל שבע הספירות התחתונות; עולם הייחוד שמעל עולם הפירוד.³¹ אולם דווקא היבט זה אינו ההיבט הדומיננטי העולה מהדרשנות החסידית שנעסוק בה במאמר זה, ואף לא המגמה היחידה העולה בדברי המגיד עצמו. למשל, באחת הדרשות הכלולות במגיד דבריו ליעקב, המצווה – על אף היותה בתוך הזמן – מאפשרת לאדם להיכלל ביום העליון, בספירה האלוהית. וכאשר התודעה של האדם מכוונת ל'תורה', הוא מסוגל להתעלות מעל הספירה המוגבלת אל האין, שייתכן שהוא רומז על היכולת לא רק לראות עתידות אלא לשנות עתידות.³² בדרשה זו מצוטט ספר יצירה במפורש לעניין עולם שנה נפש, על מנת להסביר את הפעולה בזמן. בדרשה נוספת המצטטת

מקורות הקבליים והחסידיים ובעיצובם בתורת ר' נחמן, ראו צ' מרק, מיסטיקה ושיגעון אצל ר' נחמן, תל אביב תשס"ח, עמ' 294–329.

29 E.R. Wolfson, *Suffering Time: Philosophical, Kabbalistic, and Hasidic Reflections on Temporality*, Leiden 2021, pp. 337–442

30 אבן-מעשה, התבוננות (לעיל, הערה 16), עמ' 233.

31 M. Idel, "Higher than Time": Observations on Some Concepts of Time in Kabbalah and Hasidism', B. Ogren, *Time and Eternity in Jewish Mysticism*, Leiden 2015, pp. 198–208. באופן ספציפי דן אידל במונח 'למעלה מהזמן', שאותו הוא משווה לקבלה האקסטטית של אבולעפיה, שעל פיה המיסטיקן שואף להתעלות למעלה מהזמן. אידל גם טוען שזה חידושו של המגיד, שאינו מצוי אצל הבעש"ט, כפי שמנוסח על ידי ר' יעקב יוסף מפולנאה ואפרים מסודליקוב.

32 מגיד דבריו ליעקב למגיד רב בער ממזריטש, מהדורה ביקורתית בעריכת רבקה שץ אופנהיימר, 'ירושלים תשל"ו, אות פו, עמ' 149. על ראיית עתידות כחלק מתהליך זה של התעלות מעל הזמן ראו גם אצל מנחם נחום מטרנוביל, בקטע המצוטט אצל אבן-מעשה, התבוננות (לעיל, הערה 16), עמ' 235.

את ספר יצירה לאותו עניין, המגיד אף נוגע בקדושה המתאפשרת דרך הזמן.³³ אך בעוד בדרשה הקודמת שהזכרנו הדגש הוא נומי, דהיינו כוחה של המצווה, בדרשה זו החזון הוא א-נומי, ומעמיד את העבודה הדתית על ביטול ההבחנה בין הימים השונים, ומציע שהדבקות והקדושה אפשריות בכל יום שהוא, מבלי הבחנות הקשורות בביצועים ריטואליים. דרשות מעין אלו, המעמידות את העיקר בתודעת האדם ובעבודתו הרוחנית, נתנו השראה לתלמידי המגיד לטשטש את ההבחנה בין קדושת ימים שונים והשפעתם התאורגית.³⁴ אם כן, בכלל הדרשות שבהן עסקנו, הן אלו המיוחסות לבעש"ט והן אלו המיוחסות למגיד, הדיון בזמן הוא דיון מופשט וכללי, ולא כזה המתייחס לתאריכים מסוימים ולאופי הייחודי של חודשי השנה השונים. פיתוח זה יבוא בשלב הבא של הדרשנות החסידית.

ספרי מועדים והשפעות של הבני יששכר על תפיסת הזמן בדרשנות החסידית

לפני שנעיין בתכני ההשפעות של ספר יצירה בתיווכו של בני יששכר על הספרות החסידית, אשרטט את התקבלות התבנית הספרותית והציטטות מאת ספר יצירה בדרוש החסידי. תבנית הספר, המסודרת על פי המועדים, לא מקובלת בספרות הקבלית בימי הביניים, ואב טיפוס אולי ראשון לה, המשמש עבור ר' צבי אלימלך מקור להשראה, הוא פרי עץ חיים, החיבור מאת ר' חיים ויטאל, בעריכתו של מאיר פופרס. הספר מסודר לפי סדר תפילות השנה, אך הוא אינו ספר דרוש, אלא הַכוּונה מעשית של כוונות תפילה על פי קבלה לוריאנית מורכבת. כמו כן, ספר חמדת ימים מסודר על פי זמני השנה, אך אין בו דרשות העוסקות בכל חודש וחודש, אלא רק בזמנים ובמועדים בעלי משמעות ריטואלית: הדרכות לתשובה באלול, הימים

33 מגיד דבריו ליעקב, אות קצד, עמ' 310-311.

34 למשל ראו ספר אור המאיר לר' זאב וולף מזיטומיר, פרשת מקץ, דף כה ט"ד: 'להעיר לבות בני אדם ליראם ולהפחידם לבלתי יאבדו חס ושלום שום יום משנותיהם החרוצים עלי אדמה, אשר כל יום ויום יש לו מקום מוצא בימים הקדמונים הידועים, וימים יוצרו לעבוד בהם את הבורא ברוך הוא, ואזי יש להם חיות והארה, היות שהשלימו בהם רצונו יתברך כאשר עלה ברצונו הפשוט לעבוד אותו בזה היום, והכלל, בחינת הזמנים אין להם מגרמם כלום, כי אם אנחנו עם קרובי ישראל בכשרון פעולתינו, נותנים חיות והארה להזמנים להעלותם לשורשם ולמקומם הרמתה אשר נודע במקומם המה אורות בהירים המאירים מראש העולם עד סופו, שנשתלשלו מרום המעלות עד עולם העשיה, ואם כן מה מאד ראוי לירא ולפחד, שלא יפגום חס ושלום איזה יום מימיו, ונעשה פגם למעלה באחדותם, כאשר ידוע זה מספרי המוסר'. עוד על תפיסת הזמן של זאב וולף מזיטומיר ובסיסה הקבלי ראו גארב, זמן נשמה (לעיל, הערה 13), עמ' 156.

הנוראים, פסח, שבועות. בספרות הדרוש החסידית, המסודרת על פי המחזוריות של פרשיות השבוע, כמובן יועדו דרשות מיוחדות למועדים, הדנות גם באור ובהשפעה המיוחדת לו, אך לא שמות החודשים והזמן הם הציר והעוגן לדיון, אלא פרשיות התורה. דרשות המועדים משולבות על פי סדר הופעתן בפרשיות השבוע. במקביל לבני יששכר אפשר למצוא ספר נוסף, חזון למועד, הבנוי בתבנית המועדים, המוכנה על פי דרשותיו של אברהם דוד מבוצ'ץ' (1771-1840). ספר חזון למועד הוא מעין נספח או תת-חיבור שנדפס בסוף ספר דרשותיו על התורה, מחזה אברהם (נדפס לראשונה בלוב תרל"ו, 1876, ועוד פעמיים: ברוקלין תשמ"ה, לייקווד תשס"ה). המחבר משתמש בספר יצירה,³⁵ אך אין ספק שספר זה לא זכה למעמד ולתפוצה של בני יששכר שנדפס לראשונה בזולקווא תר"י, ומאז נדפס עוד עשרות פעמים. בשושלת מונקאטש המשיך את התבנית הספרותית האדמו"ר חיים אלעזר שפירא (הידוע כבעל מנחת אלעזר) בספרו שער יששכר, שנדפס במונקאטש תרצ"ח-ת"ש לאחר פטירתו. כמו כן, שני אדמו"רי דו"קוב חיברו ספרי חסידות הבנויים על פי אותה התבנית: ספרי אמרי נועם על המועדים וחודשי השנה לאדמו"ר השני בשושלת, מאיר הורוביץ (הנקרא גם על שם ספרו), וספר עטרת ישועה על המועדים והחודשים של בנו, ר' יהושע הורוביץ. ספר אמרי נועם על התורה יצא כדרך ראשון בביאראסלאוו תרס"ז, ואמרי נועם על המועדים יצא כדרך שני ונפרד בקרקוב תרמ"ו. כרך שלישי, שהוא ליקוט של דברי האדמו"ר בתוספת חידושים של הבן יהושע, יצא במונקאטש בשנת תרנ"ו על ידי הבן יהושע. ספר עטרת הישועה האחרון נסמך בעצמו על אביו, אמרי נועם, פרקטיקה אינטר-טקסטואלית שושלתית נפוצה שמצויה גם בשער יששכר ביחס לבני יששכר. ספר בני יששכר מוזכר במפורש פעמים מעטות בעטרת ישועה, מה שמוכיח את היכרותו עמו,³⁶ ואילו באמרי נועם הוא אינו מוזכר במפורש, אך מסורות ממנו מובאות בשם סתמי 'ידוע מפי צדיקים', 'כנודע', ועוד.³⁷ מלבד המקומות המפורשים הוסיפו המהדירים של המהדורות החדשות עשרות הפניות לבני יששכר, המדגימות את תפקידו הראשי של ספר בני יששכר בתיווך המסורות על אודות החודשים, ואת השראתו לחיבורים הללו. הספר אמרי יוסף, אשר כולל מלבד פירוש על התורה כרכים הבנויים אף הם במתכונת דרושים על המועדים, מכיל הפניות מפורשות רבות לבני יששכר (מסוג

35 ראו חזון למועד, חודש אייר וסיוון, בתוך מחזה אברהם לאברהם דוד מבוצ'ץ', לוב תרל"ו, דף מג ט"ב.

36 ראו עטרת ישועה לר' יהושע הורוביץ, על חמשה חומשי תורה, קרקוב תרע"ט, ראה, דף ע"א ט"ד (לעניין חודש אלול).

37 ראו למשל אמרי נועם ב (ברוקלין תשס"ט), עמ' רצה (לעניין כסלו), ספר יצירה ואורו של משיח).

מבואר 'בבני יששכר') וכולל התייחסות לשינויי גרסה לספר יצירה המוצעות בו,³⁸ ודרשה אחת ממנו תידון בהמשך.³⁹

בכתבי ר' צדוק מלובלין מקבלת קדושת הזמן התייחסות נרחבת, ומועמדת כקדושה מטפיזית אשר חיוניותה מושפעת מהפעילות הנומית-תאורגית של היהודי, ועל ידי הכנה ראויה היא נחוות ברמה הרגשית והחושית.⁴⁰ ספר פרי צדיק מכיל ציטוטים רבים, יחסית, מספר יצירה על חודשי השנה: ספר יצירה מצוטט מעל 150 פעמים בחיבור, על פי רוב בעניין חודשי השנה. כמו כן, זיקה זו מובאת בחיבורים נוספים של ר' צדוק מלובלין: בצדקת הצדיק,⁴¹ במחשבות חרוץ,⁴² וברסיסי לילה מצויה דרשה ארוכה על חודשי השנה על פי ספר יצירה,⁴³ נוסף לדיונים עקרוניים אחרים.⁴⁴ בולט בייחוד הניתוח שלו המבוסס על ספר יצירה במאמרו על קדושת הזמן העוסקים בשבת, בחודשי השנה ובמועדי שנה, שבו הוא מעמיד את הזמן כתחליף למקדש, בדומה לבני יששכר.⁴⁵ אף כי קיים דמיון בדרכי הפרשנות, נראה שר' צדוק משתמש בספר יצירה באופן עצמאי ויצירתי, ושלא בתיווכו המלא של בני יששכר. מגמה פרשנית בולטת אצלו היא שילוב ספר יצירה במסורות פרשניות נוספות ובעיקר בזוהר.⁴⁶ נוסף על כך, גם הספרים אמרי מנחם לאברהם מנחם

- 38 ראו למשל אמרי יוסף ליוסף וייס, על התורה, א, סיגט תר"ע, נח, דף כג ט"ג.
- 39 ראו למשל אמרי יוסף על המועדים, א, ורנוב תרצ"א, פרשת החודש, דף א ע"א (עוד עשרות הפניות במהלך הספר).
- 40 פישבין, שבת (לעיל, הערה 23), עמ' 159-169.
- 41 ראו למשל, צדקת הצדיק, לובלין תרע"ג, דף עא ט"ב.
- 42 מחשבות חרוץ לר' צדוק מלובלין, אות ד, פיוטרקוב תרע"ב, דף ו ט"ג; שם; מחשבת חרוץ אות יג, דף מט ט"ג.
- 43 דרשה ארוכה לעניין הזמנים בשילוב של ספר יצירה ברסיסי לילה לר' צדוק הכהן מלובלין, לובלין תרס"ג, אות לט, דף לד ט"ד – לו ט"ב.
- 44 רסיסי לילה, אות נח, דף פח ט"ד – פט ט"ג.
- 45 על קדושת המקדש הנחוות דרך קדושת השבת ראו ליקוטי מאמרים, שבתות, מאמר ה', אות ג', עמ' 303-304. בנוסף לספר יצירה ר' צדוק מפתח דרשה המצויה בזוהר, ח"א, קע ע"ב בנוגע להקבלה בין הגידים בגוף האדם לימות השנה, דרשה שמקורה בספר טעמי מצוות לא תעשה ר' יוסף הבא משושן. על דרשה זוהרית זו ומקורה ראו L. Sachs-Shmueli, 'The Porous Boundaries of the Zohar in the Age of Print: A Zoharic Homily on the Sinew of the Thigh as a Signifier of Sexual Threat', *AJS Review*, 47 (2023), pp. 368-391.
- 46 הר ברכה תשס"ח, אות טז, עמ' 102-103.
- 47 ראו למשל בדבריו על חודש תשרי במחשבת חרוץ, אות יב, דף מה ט"ד – מו ט"א.

דנציגר,⁴⁷ יטב לב לר' יקותיאל טייטלבוים,⁴⁸ וספר שם משמואל⁴⁹ משתמשים אף הם בהרחבה בספר יצירה ובבני יששכר.

ניתוח מדויק של דרכי פרשנות המחברים החסידיים והשאלה במה כל מחבר דומה לבני יששכר או שונה ממנו הם מחוץ לתחומי של מאמר זה, שמבקש לשרטט את המגמות הכלליות של השימוש בספר יצירה לעניין קדושת הזמנים. אני סבורה כי עצם הבניית ספרי החסידות הללו סביב המועדים והחודשים, כלומר סביב נושא הזמן, קשורה לתבניתו של בני יששכר, שכן הוא הספר החסידי הראשון שמשמש אב טיפוס סוגתי מעין זה. גם לעניין השימוש במסורות בספר יצירה, יש לראות בבני יששכר מקור רב השראה, שכן לפניו משניות ספר יצירה על החודשים כמעט אינן מצוטטות מחוץ לסוגת פירושי ספר יצירה.

התיקון הספציפי המתאפשר על פי הזמן המיוחד: דרשתו של מנחם מנדל מרימנוב על ספר יצירה

רבו של צבי אלימלך מדינוב, מנחם מנדל מרימנוב, דורש בספר מנחם ציון דרשה על הזמן. דרשה זו היא אחד הפיתוחים החשובים ביותר בספרי ראשית החסידות שקדמו לבני יששכר, והיא משתמשת בספר יצירה על מנת להעניק משמעות לזמן הקדוש:

והנה למעלה מגלגל השמש אינן נופלים תחת הזמן, כי כל מה שאנו מונין ימים שנים חדשים הוא ע"י שני המאורות, ובתורה לא נכתבו נקודות רק נמסרו בעל פה, ויכולין אנחנו לקרות ימים בפת"ח שנים בחול"ם, ואיתא בספר יצירה [פ"ה מ"ו] שיש י"ב מנהיגים בנפש שכל אחד מנהיג בחודש אחד בשנה, כגון שיחה שמיעה הילוך וכו', והם תלוין ב"ב פשוטות ה'ו'ז'ח'ט'י'ל'נ'ס'ע'צ'ק' שכל אחד משמש בחודש שלו, כמ"ש המליך אות ה' בשיחה וקשר לו כתר ניסן בשנה וכו', פירוש לפי מ"ש שהקשה בזה"ק [ח"ב מ' ע"א] כיון שהמצה

47 ספר אמרי מנחם לר' דנציגר, במדבר, בני ברק תשע"ב, על פרשת פנחס, עמ' רסז. הדברים יידונו להלן. בנוסף לכך, מעניין לציין שספר יצירה מוזכר בו במקומות רבים לשם הזיהוי בין ברית המעור לבין הלשון, וראו לדוגמה אמרי מנחם, נח, עמ' מז, נה, ס; וישלח, עמ' רכח, רלג, רמ; חנוכה, עמ' ערב ועוד רבים (זיקה זו תידון להלן). וכן דברי הבני יששכר על כך ש'סתם עון' הוא פגם הברית חוזר רבות. למשל אמרי מנחם, בראשית, עמ' כג; שם ויצא, קצו; אמרי מנחם, דברים, עמ' ה ועוד.

48 ספר בני יששכר מצוטט בעניינים שונים, לעניין צירופי הזמן ראו יטב לב, סיגט תרל"ה, שופטים, דף לב ט"א.

49 מסורת מספר יצירה על החודשים מתווכת דרך הבני יששכר למשל בשם משמואל, בראשית, ירושלים תשנ"ב, עמ' יד.

מביאה האדם לידי קדושה גדולה א"כ למה אין אוכלין מצה כל השנה כולה, ותרין בספר החינוך שהיה הדבר טורח גדול והלואי שנשמור הז' ימים כהלכתן, ולזאת נתחלקו תנועות האדם בכל חודש תנועה אחרת ושעל פיהם יתנהג כל השנה, שאם לא יתקן בחודש הזה התנועה המשמשת אזי הוא מעוות שלא יוכל לתקן עוד. וחודש ניסן מיוחד ומסוגל לתקן השיחה, ועל כן אמרו מצוה עלינו לספר ביציאת מצרים, ולכאורה אינו מובן שלשון סיפור אינו שייך רק בדבר חדש שלא ידע חבירו עד הנה, ובאמת אפילו כלנו חכמים ונבונים מצוה עלינו לספר וכו', אבל הכוונה הוא שכל סיפורי חודש זה יהיה רק לספר תהלות ה' ולתקן ברית הלשון, וזה נקרא כריתת ברית, לכרות ברית אמת ויציב עם הבורא כ"ה לכלתי דבר דברים בטלים אשר לא לה' הנה, רק בדבר ה' יקום לעולם, והתנועות האלה נקראין ימים בפת"ח [כעין עובדי ים], וכן בכל חודש צריך לכרות ברית אמת עם הבורא ית"ש על התנועה המסוגלת לתקן באותו חודש, וז"ש לגזור ים סוף לגזרים, שאנחנו כורתים ברית על הימים האלה, והחסד הזה הוא מעולם ועד עולם.⁵⁰

דרשה זו מעמידה את הזמן כמעין פשרה המאפשרת קיום מוגבל של ערך שמימי, שהיה ראוי שיתקיים תמיד, אך בשל הקושי לקיימו נדרש האדם לבצעו רק בפרק זמן מצומצם. נראה שדרשה מן הסוג הזה הייתה השראה לצבי אלימלך מדינוב. לאורה מתבקש המהלך הדרשני של הבני יששכר, והוא מתאים להלך הרוח שלמד מרבתי, אף על פי שהוא חרשני ומקורי בהרחבה שיצר בהשאלת העקרונות מספר יצירה על מנת לעצב את תודעת 'הזמן הקדוש'. בתצורה החרדשה של ספרו שמסודר על פי חרשי השנה, הפך הספר להיות כלי נגיש ושימושי לכל עת וזמן. בשילוב של ספר יצירה בדרשותיו על הזמן הוא הפך, למעשה, את המשניות הללו מספר יצירה – הנדירות יחסית – לנפוצות ושכיחות, ודרךן יצק משמעויות חדשות למועדים העבריים ולריטואלים המבוצעים בהם.

י"ב צירופים: המסורת הלוריאנית בפרי עץ חיים ועיבודה לפרקטיקות
כוונות מאגית בהשראת המגיד והבני יששכר

לאמירות מספר יצירה, הקושרות לכל חודש את האבר בגוף (נפש) את המזל (העולם) ואת האות המתאימה, מצרף ר' צבי אלימלך את המסורת הלוריאנית מפרי עץ חיים לר' חיים ויטאל על י"ב צירופי שם האל – הווייה: 'וידוע שבשם זה יש י"ב צירופים והם מתחלקים ליי"ב חדשי שנה. גם ד' אותיות הוי"ה אות א' בכל חודש, וחוזרים בכל

50 מנחם ציון לר' מנחם מנדל מרימאנוב, טשרנוביץ תרי"א, השמטות מדרושים לפסח, נד ע"א-ע"ב.

שנה. וגם הם ד' יסודות ימים האש ורוח העפר. וידוע שכל אחד נוטל מחדש, נגד אותיות הויה.⁵¹ צבי אלימלך מדינוב מצטט את הדברים הללו בשתי דרשות שונות בכני יששכר, תוך שילוב של מסורות משמם של המגיד ממעזריטש והמגיד מקוזניץ, העוסקים בשתי הנהגות זמן – על פי הטבע ועל פי אותיות התורה. הראשונה נקבעת על פי חוקי הטבע הדטרמיניסטיים, והשנייה – על פי הבחירה האנושית בדרכי התורה המעצבת מחדש את הזמן:

חד"ש בגימטריא שי"ב [שעה"כ דרוש ר"ח]. הנה ישנם י"ב צירופי הוי"ה ובכל חדש מאיר צירוף אחד [עי' פע"ח שער ר"ח פ"ג], הנה י"ב חדשים י"ב צירופי הוי"ה, י"ב פעמים הוי"ה בגימטריא שי"ב מנין חד"ש לשון חידוש שמתחדשים העיתים בכל חדש, כפי השתנות הצירוף של שם הוי"ה מתהווה הויה חדשה, ואעפ"כ החדש הזה לכם כתיב, שהדבר מסור בידנו לשנות העיתים על פי הליכותינו בתורה ועבודה, ויכולין אנחנו לשנות הצירופים מדין לרחמים, וזהו שאמר הרב הקדוש מה"ר דוב בער ממעזריטש זצוק"ל בפסוק זאת עולת חודש בחדשו [במדבר כח, יד], דישנם ב' מיני הנהגות בעולם, הנהגה א' ההנהגה המסודרת מן ז' ימי בראשית לכל ימות עולם הכל כפי הסידור מצירופי הוי"ה לכל חדש וסידור כוכבי השמים וכסיליהם לכל חדש בטבעם הניתן להם בכח הוי"ה ב"ה, ואותה הנהגה נרמזת באות ז' היינו הנהגה המסודרת מן ז' ימי בראשית, אבל יש למעלה מזה הנהגה הב' היא הנהגה התוריי היינו שישאל יפעלו על ידי התורה לחדש עיתים חדשים לטובה ולחיים, ואותה ההנהגה נקראת א"ת, היינו הנהגת התורה מן כ"ב אתון מן א' עד ת', ואותן ב' הנהגות נקראים זא"ת בצירוף (ולדעתי זה אחד מן כמה טעמים שהשכינה הקדושה נקראת זא"ת שכל ההנהגות הם על ידה),⁵² וזהו שאמר הכתוב זאת עולת חדש בחדשו, ר"ל הגם שבכל חדש יש התחדשות, עפ"י סדר ההנהגה המסודרת כך עולה ההתחדשות, עכ"ז לא לבד ההנהגה הזו תפעל, רק זא"ת עולת וכו', כי ישנה ג"כ הנהגה התוריי לשנות העיתים לטובה על ידי מעשים טובים של ישראל, עכ"ד

51 פרי עץ חיים, שער ראש חודש, פרק ג. מסורת זו פותחה והורחבה על ידי עמנואל חי ריקי. ראו למשל במשנת חסידים, אמשטרדם תק"ב, דף קנר ע"א. על פי דברי הנין, ר' חיים אלעזר שפירא, בספרו על המועדים שער יששכר, משנת חסידים הוא המקור המלא לדברי הבני יששכר, שכן הדברים חסרים בפרי עץ חיים. ראו שער יששכר, א, ירושלים תשכ"ח, מאמרי חודש ניסן, מאמר ראשון לחודשי השנה, דף י ע"א (הגהה).

52 על הזיהוי של המילה 'זא"ת' עם השכינה בקבלה המוקדמת ראו צ' וייס, קיצוץ בנטיעות: עבודת השכינה בעולמה של ספרות הקבלה המוקדמת, ירושלים תשע"ו, עמ' 49; ב' רואי, אהבת השכינה: מיסטיקה ופואטיקה בתיקוני הזוהר, רמת גן תשע"ז, עמ' 95, 119–120.

הקדוש ז"ל, ועפ"ז אמר הרב הקדוש מה"ר ישראל ז"ל מקאזניץ שזה הוא ששואלין לאדם ביום הדין קבעת עתים לתורה ושבת לא ע"א, ר"ל אם קבע עתים אל התורה, היינו אם פעל על ידי תורתו לקבוע עתים אחרים לטובה לשנות העתים המסודרים בטבע מבראשית.⁵³

אנו רואים ברברים הללו כיוון מפותח יותר של תפיסת הזמן מאשר זה שהבאנו בשמו של הבעש"ט, וכן נמצא בהם הממד המאגי המובהק, שמיוחס למסורות משמו של המגיד לעניין השגת דרגת 'למעלה מהזמן'. אמנם גם בציטוט הזה ישנו היבט של התעלות מעל ז' ימי בראשית, כלומר למעלה מהזמן, אך המטרה אינה אקסטטי אלא דווקא מאגית: שעבוד הזמן והשפעה עליו; שינוי חוקי הטבע שייקבעו על פי התורה.⁵⁴ בשילוב המסורת מהמגיד על שני סדרי ההנהגה, ידיעת הציורפים השונים אצל הבני יששכר וממשיכיו נתפסת כדיעה מאגית שיש בה כוח להשפיע על סדרי בראשית דרך ידיעת הכוחות המנהיגים של כל חודש וחודש ('לשנות העתים לטובה'). רעיון זה על שינוי הטבע משמו של המגיד מצוטט גם בשם משמואל, עם פיתוחים נוספים משמו של אביו, על הצורך לוודא ששינוי הטבע הוא רק לשם שמיים,⁵⁵ וכן בספרי חסידות נוספים.⁵⁶ מסורת הציורפים הלוריאנית בצירוף דבריו של הבני יששכר שולבה לא רק בספרי דרשנות חסידיים הדורשים מהחסיד להכיר את צירופי השם, לכוון ולעבוד את האל בהתאם לאותו הכוח השולט,⁵⁷ אלא אף

53 בני יששכר, מאמרי ראש חודש, מאמר א. הרעיון מהמגיד חוזר גם בבני יששכר, מאמרי חודש ניסן, מאמר ד; בני יששכר, פ תזריע, רימישלה תר"ע, דף לו ט"ד.

54 דוגמה נוספת מעין זו אצל של התעלות למעלה מהזמן בתפילה על מנת לחולל ניסים נידונה אצל אבן-מעשה, התבוננות (לעיל, הערה 16), עמ' 234.

55 לאחר הבאת המסורת מהמגיד (שמקורה בבני יששכר) על שתי ההנהגות מובאות האמירות הבאות על ההכרחיות של הנסים: 'מ"מ לולא נמצאה בעולם גם ההנהגה הנסית אשר לפעמים נעשה גם שינוי ממנהגי הטבע, הי' הטבע מתגשם ביותר עד לאין מרפא. כמו ששמעתי מכ"ק אדמו"ר זצ"ל הכהן הגדול מאלכסנדר כי הטבע הוא מלשון טובע כמו הטובע בנהר לולא שהחזיק בחבל שהושיט לו הקברניט אין לו חיים. וע"כ נרמזו שתי ההנהגות בתיבה אחת להורות שזו צריכה לזו וזו לזו' (שם משמואל, וירא, תרע"ב, ירושלים תשנ"ב, עמ' קנב). הרעיון מהמגיד מצוטט גם בשם משמואל, מקץ, תרע"ו; אחרי, תרע"ה.

56 דברים אלו גם מצוטטים בספר אמרי מנחם לר' דנציגר במדבר, בני ברק תשע"ב, על פרשת פנחס, עמ' רסז.

57 ראו למשל, יטב לב ליקותיאל טייטלבוים, על חמשה חומשי תורה, א, פרשת שופטים, סיגט תרל"ה, דף לב ט"ג: 'או יאמר לעמד לשרת בשם ה' הוא ובניו כל הימים ויהי. הן. כי ידוע כי שם הוי"ה יש לו י"ב צירופים (הקדמת תקוני זוהר, ט ע"ב) נגד י"ב חדשי השנה, וכל חדש מתנהג על פי צירוף אחד אם לחסר אם לדין, וכל חדש וכמו כן כל שעה יש לו צירוף אחר, וצריך לעבוד את ה' בבחינת הצירוף של אותו זמן. ובזה פירש בספר בני

בביצוע הליטורגי. כך שבעוד בדפוס הראשון של סידור האר"י של יעקב קופל מופיעים הצירופים בקצרה תחת שער התשובה,⁵⁸ הרי בסידורים רבים שנדפסו לאחר הבני יששכר הם מופיעים ככוונות בתפילת מוסף לראש חודש תחת הכותר: 'צירופי החודש',⁵⁹ ולחלקם נוספו לצירופים דברי הזירו של הבני יששכר ממאמר חודש ניסן:

ידוע מכתבי מרן האריז"ל (בפע"ח שער י"ט פ"ג) אשר בכל ראש חודש צריכין לכוון במוסף בסיום הברכה האמצעית צירוף הוי"ה השולטת באותו החדש וכתב ע"ז בספר בני יששכר (מאמרי חודש ניסן מאמר א אות ב) וז"ל: ובזה פירשנו משארז"ל (פסיקתא רבתי סוף פכ"ב), מפני מה ישראל מתפללין ואינם נענים מפני שאינם יודעים להתפלל בשם, שנאמר אשגבהו כי ידע שמי יקראני ואענהו עכ"ל, ולכאורה אינו מובן, ועפ"י הנ"ל יתכן היינו שאינם יודעים.⁶⁰

התנאי לכך שהתפילה תיענה הוא על ידי ידיעת סודות צירופי החודש והשם השולט בו, כלומר שימוש בכוונות קבליות.⁶¹ בהשראת הבני יששכר נוסף היבט ליטורגי-מעשי לסידורים עכשוויים רבים, ובו משתקף הפן המאגי בשימוש בכוונות כהבטחה למענה האל וכן כדי להשפיע הנהגתו. אם כן, הידע על אודות הזמן לא רק משתקף בהיבטים הגותיים של קדושת הזמן, אלא חדר לביצוע בכוונות התפילה.

יששכר (ניסן מאמר א אות ג) ואתחנן אל ה' בעת ההוא (לעיל ג, כג), הכוונה לאותו הוי"ה שהיה מאיר בעת ההוא, ע"כ דבריו. וזהו שאמר לעמד לשרת בשם הוי"ה וגו' כל הימים, כפי הצירוף של כל הימים, והבן זה'.

58 סידור האר"י קול יעקב ליעקב קופל, סלאויטא תקס"ד, דף ריא ע"א.

59 ראו סידור האר"י קול יעקב ליעקב קופל, לחול שבת ועוד, ירושלים תשס"ה, עמ' 573-574.

60 משנת חסידים (סידור) עם הוספות מכת"י לעמנואל חי ריקי, ירושלים תשנ"ח, עמ' תנח; סידור שמע ישראל קול מנחם, בני ברק תש"ן, עמ' 401; סידור כוונת השם, ירושלים תשנ"ג, עמ' תקסט-תקע; סידור שיח תפילה – אשכנז (עם ליקוט מספר שונה הלכות לרב קנייבסקי) בעריכת יעקב חלופסקי, בני ברק תשע"א, עמ' 366-367.

61 מקומן של הכוונות הקבליות בחסידות היה סלע מחלוקת בין חוקרים, והדעות לגביהן משתנות גם בין מורי החסידות השונים וחצרות חסידיות שונות. היו שראו בחסידות הפחתה ניכרת עד כדי התנגדות לתורת הכוונות הלוריאניות, והיו שהדגישו דווקא את הרציפות והאימוץ של הכוונות. למאמר חשוב הסוקר את הגישות המחקריות, ומציע שלעומת תלמידי המגיד, הבעש"ט עצמו אכן השתמש בכוונות קבליות ראו, M. Kallus 'The Relation of the Baal Shem Tov to the Practice of Lurianic Kavvanot in Light of his Comments on the Siddur Rashkov', *Kabbalah* 2 (1997), pp. 151-167. לדיון עדכני ומקיף יותר בכוונות התפילה של האר"י ומקומן אצל הבעש"ט, המרחיב את כיוונו של קלוש, ראו ר' הורן, הבעל שם טוב וקבלת האר"י: כוונות ויחודים להמתקת הדינים שמסר מחולל החסידות לתלמידיו, רמת גן תשפ"א, עמ' 41-72.

עולם שנה נפש – קדושת הזמן הגוברת בגלות בהעדר קדושת המקום ועליונות ישראל

בדברים הבאים נקשר דיון בזמן ההיסטורי לזמן המחזורי-השנתי, תוך התייחסות לשילוש: עולם-שנה-נפש. צבי אלימלך מדגיש שהארת הזמן החזקה יותר היא פיצוי על המום שנוצר בגלות בהעדר הקדושה המרחבית ('עולם'). האמירות על הזמן הליניארי והמחזורי והתקווה המשיחית נקשרות לקדושת העם היהודי (ה'נפש' הישראלית) והעמדתו במדרגה העליונה של הגלוי:

ונ"ל לפרש עפ"י מה דנודע מן ספר יצירה [פ"ג משנה ד] אשר כלל הבריאה בעולם נחלק לג' חלקים עולם שנה נפש, הנה עולם הוא כלל המקום, הגם דלית אתר פנוי מכבודו ית"ש וכבודו מלא עולם, עכ"ז [=עם כל זה] יש גילוי אלקותו וכבודו בגזירתו ית"ש במקום הנרצה אליו ית"ש והיינו מקום הנכבד מקום אשר בחר ד' בית קדשינו ותפארתינו, וכן הוא בבחינת שנה הוא הזמן הנברא, הגם שכל העתים שוין לטובה מן הש"י, עכ"ז [=עם כל זה] טובה קדושת זמן זה מן זמן אחר היינו שבתות וימים טובים בהם גילוי אלקותו ביותר, וכן הוא בבחינת נפש, הגם שכל נפשות החיים המה נבראים לכבודו, עכ"ז [=עם כל זה] שגבה מעלת הנפש המדברת שהוא אדם החי, ועלתה על כולנה נפשות ישראל כביכול חלק ד' עמו ובהם גילוי אלקותו, הנה להם ג"כ המקום הנבחר של גילוי אלקותו והזמנים המקודשים שבהם גילוי אלקותו הנה יצורף ביחוד כאחד גילוי אלקותו בעולם שנה נפש והנה הוא שיעור קומת העולם במילואו וטובו... והנה בודאי טעמא דמסתבר הוא בענין עולם נפש שנה שהיא שיעור קומת העולם והנה יש גילוי שכינתו במקום ובזמן ובנפש, והנה בעוה"ר [=בעוונותינו הרבים] בגלות נחסר לנו המקום, והנה הוא ח"ו כעין מום וחסרון בשיעור קומת העולם כאחד, עכ"ז ניתוסף לנו בקדושת הזמן ונפש בימים המקודשים להטעימנו מעין קדושת המקום גם בימי גלותינו, והיא צדקת הש"י לעמו חלקו ונחלתו, הוא הנרצה אשר אנחנו מזכירים בתפלתנו בימים המקודשים שתעלנו בשמחה לארצינו וכו' ושם נעשה ונקריב וכו', כי נפשותינו מתעוררת מאד מקדושת המקום ביותר בזמן המקודש ... בתוספת קדושת הזמן ותוספת הנפש בתורת צדקה לעניים כמונו להטעימנו במעט קט מעין קדושת המקום ג"כ, וזהו זורחה לכם יראי שמי שמש צדקה ומרפא, נ"ל, ויהי רצון שלא יאמר פינו דבר שלא כרצונו.⁶²

עיקרון עולם-שנה-נפש מספר יצירה, שבמקורו הוא חסר משמעות לאומית מובהקת, מקבל כאן משמעות לאומית חזקה.⁶³ צבי אלימלך נדרש למתח של עיקרון קדושת הזמן, המקום והנפש, שעל פיו יש הבחנה בין זמנים, מקומות ונפשות, ואף הייררכייה ביניהם, מתוך עיקרון האימננטיות האלוהית, מלוא כל הארץ כבודו, ולית אתר פנוי מניה. צבי אלימלך מכריע בתמיכת העיקרון מספר יצירה, שישנו מדרג בזמן, במקומות ובאנושות בדרשה זו ובדרשות נוספות,⁶⁴ בהתאם למגמה המרכזית של היחס לאומות בדרשות חסידיות. אגב זה חשוב לציין, שבעוד המסורות מראשית החסידות זיהו את המילה 'עולם' עם מבנה העולם האלוהי, כאן מקבל העולם משמעות קונקרטי במרחב ובמקום פיזיים. ההתמודדות עם העדר קדושת המקום, בשל האירוע ההיסטורי בזמן הליניארי, באה לידי ביטוי בהבטחה שבזמן המחזורי ובנפש הישראלית זורחת תוספת אור. מחד גיסא, דרך הבטחה זו משמר צבי אלימלך מדינוב את הגעגוע המשיחי לקץ הזמן הליניארי שיסומן בבניית המקדש העתידי, ומאידך גיסא, תוספת האור בקדושת הזמן מנחמת ומשככת את הצורך האקוטי בתיקון מידי של הזמן ההיסטורי.⁶⁵ קדושת הזמן מקבלת ביטוי במועדי השנה ובביצוע הריטואלי – בדיעת הכוונות, בלימוד האותיות של דרשות הצדיק המלמד על הזמנים, ובקיום ממשי של מצוות היום.

דרשות ספר יצירה והארת הזמן המחזורי לשם הסבר של הזמן הליניארי

בזיכרון היהודי הקולקטיבי נקשרים מועדים רבים לאירועים היסטוריים. דרשות ספר יצירה על הכוח המנהל את הזמן משמשות את הדרשנים החסידיים לעיתים קרובות על מנת להסביר את הסיבה לכך שאירועים היסטוריים מסוימים התרחשו בזמן השנתי המסוים. כמו כן, דרשנים חסידים השתמשו בהן על מנת להסביר אלו זמנים מיועדים לגאולה עתידית,⁶⁶ באופן המרחיב את אמירת חז"ל: בניסן נגאלו ובניסן עתידים ליגאל (בבלי, ראש השנה י ע"ב). בספר בני יששכר מודגש דווקא

63 לשאלת הלאומיות והאוניברסליות של החיבור, ראו ליבס, תורת היצירה (לעיל, הערה 1), עמ' 225-228.

64 בני יששכר, מאמרי ראש חודש, מאמר ב, אות ו', זולקווא תר"י, דף כב ט"ג.

65 בכך מטרימים זרעים אלו את המשיחיות של אלעזר שפירא, שבו דן מ' עברי, 'אקטיוויזם משיחי בפועל ובהגותו של הרב חיים אלעזר שפירא ממונקאטש בין שתי מלחמות עולם', קתדרה 941 (תשע"ד), עמ' 77-104.

66 לדיון על אודות הזמן ההיסטורי-הליניארי והתלכדותו עם המיקרו-כרונוס, על חזון אחרית הימים והתקווה המשיחית כנעוץ באופן טלאולוגי בראשית אצל שניאור זלמן מליאדי ראו טוורק, נצחיות עכשיו (לעיל, הערה 15), עמ' 33-100.

כוחו של חודש כסלו ושל חג החנוכה כזמן אורו של משיח על פי ציטוט דברים משמו של פנחס מקורץ.⁶⁷ גם בדברים הללו, כמו בדבריו הכלליים על קדושת הזמן, מדגיש צבי אלימלך מדינוב את הארתו של האור הגנוז בכל פעם שנחגג חנוכה בעת הדלקת נרות, עם התקווה שבמהרה יבוא משיח ויתגלה האור השלם. כלומר, לקדושת הזמן זיקה ישירה לביצוע הריטואלי ההלכתי וכן לחזון המשיחי. הדבר מובא ברעיון 'ידוע ומקובל מפי צדיקים', בספר אמרי נועם בשילוב יצירתי של דברי ספר יצירה והזוהר באופן שאינו נשען במישרין על הבני יששכר:

איתא בספר יצירה [פרק ה משנה יג] המליך אות ס' בשינה וברא בו כסליו וצר בו קשת וברא בו קיבה וכו'. נראה, כי הברור הגמור להבדיל הרע לגמרי כאשר יהיה לעתיד, הוא כמו שאנו רואין אשר לאחר כל הברורין שמבררין תבואת השדה בשלש עשרה נפה לנפות מכל פסולת, ואח"כ [= ואחרי זה] בשעת טחינה מבררין ומרקדין עוד כמה פעמים, עכ"ז עיקר הברור הוא בבני המעיים בכריסו של אדם, אשר אז הולך הטוב ונבלע באיברים לתת חיות לאדם, והפסולת נדחית לחוץ מכח הרוחה, וכמ"ש [בראשית כה, כג] 'ושני לאמים ממעיך יפרדו', אשר עיקר הפירוד בין רע לטוב ניכר בפנימיות הבני המעיים, ומשם יפרד. כמו כן לעתיד יהיה הברור הגמור בפנימיות, שלא ישאר עוד שום שמץ רע. וידוע אשר בדרא בתראה יהא עיקר סתרי תורה שהוא הפנימיות, ובכח זה יבא משיח, כדאיתא בזוה"ק כמה פעמים [עין בזוהר ח"ג דף כג. ובתיקו"ז דף כג ע"ב], ועל ידי פנימיות התורה יהא פנימיות הברור לדחות הרע מכל וכל. ונודע אשר קשת נקרא סתרי תורה, כמו שמפרש התרגום על [בראשית מט, כד] ותשב באיתן קשתו, 'על דקיים אורייתא בסתרא'. וזה 'המליך אות ס' בשינה', רומז על הגלות סוד הדורמיטא. 'וברא בו כסליו', אשר אז נתעורר (השינה) [מהשינה] והדורמיטא על ידי אור המנורה, וכמו שמצינו בנבואת זכריה אצל המנורה נאמר [זכריה ד א] 'ייעירני כאיש אשר יעור משנתו'. 'וצר בו קשת', שהוא התגלות אור סתרי תורה, כידוע ומקובל מפי צדיקים אשר אור החנוכה הוא אור הגנוז, רומז על גנוי סתרי תורה [עין בבני יששכר מאמר ב ממאמרי כסליו טבת אות יב], והוא רמז לאורו של משיח [עין במדרש פנחס (להרה"ק ר"פ מקאריץ זי"ע) אות א, ובבני יששכר שם סימן טז]. 'וברא בו קיבה', היינו, אשר אז יהיה הברור הגמור כמו בתוך הקיבה, והטוב יהא נשאר באיברים וכו"ל.⁶⁸

67 בני יששכר, מאמרי חודש כסלו-טבת, מאמר ב.

68 אמרי נועם על המועדים, לחודש כסלו, ברוקלין תשס"ט, עמ' רצה.

מבחינה הרמנויטית אנו רואים בדברים הללו מגמה הדומה לזו העולה מכתבי ר' צדוק, אשר אני סבורה כי הוא יוצר – בהשראת הבני יששכר – דרשות זמנים יצירתיות חדשות, המשלכות ומערכות את דברי ספר יצירה עם רעיונות זוהריים, לוריאניים וחסידיים. כאן האור הגנוז המתגלה בכסלו הוא אור סתרי התורה, אשר יש בהם כוח משיחי לעשות את עבודת הברור של הקליפות, כשם שבקיבה מתברר האוכל מן הפסולת, ולהביא לגאולה השלמה. עבודת הברור קשורה קשר הדוק לעבודת ברור הניצוצות הנעשית דרך הכוונות באכילה, עבודה שפותחה בקבלת האר"י ואומצה והתפתחה בכיוונים שונים בחסידות.⁶⁹

דרשות הזמן הקושרות אירועים היסטוריים עם כוח השולט בזמנים מסבירות את סיבת הגלות בחטאי המרגלים ואת הסיבה לכך שהחורבן ההיסטורי של בית המקדש התרחש דווקא בחודשים תמוז ואב. בדברים הבאים עולה עיצוב תודעת הזמן ההיסטורי לאור המיקרו-כרונוס של ספר יצירה, בדרשה של הבני יששכר שהתקבלה בספר אמרי יוסף:

אלה מסעי וגו'. דהנה לפימ"ש [=לפי מה שביארנו] לעיל דנרמז בפסוק הד' גליות הנ"ל, והנה נודע כי כל הגליות היו על ידי ב' חטאים אלו, ע"ז וחטא לשון הרע עיי"ש, וב' חטאים אלו נרמזין בתיבת אל"ה, כי ע"ז נרמז בתיבת אלה שאמרו (שמות לב ד) אלה אלהיך וגו', ולשון הרע נרמז ג"כ באל"ה, כי אל"ה נטריקון א'בק ל'שון הרע, וחטאים אלו היו בב' חדשים תמוז ואב, כי בחודש תמוז היה חטא ע"ז בחטא הידוע, וחודש אב היה חטא המרגלים שהוא חטא לשון הרע כנודע, ולכן ב' החורבנים היו בחדשי תמוז ואב כנודע. וז"ש אל"ה מסע"י בני ישראל, ר"ל ע"י אל"ה שהם חטאים הנ"ל ע"ז ולה"ר, על ידי זה היו מסעי בני בגליות:

והנה כ' בס' הנכבד בני יששכר מאמרי חודש תמוז (מאמר א' אות ג') ז"ל, הנה תתבונן ע"פ ספר יצירה הנ"ל חוש הראיה בנפש הוא נגד חדש תמוז בשנה, וחוש השמיעה בנפש נגד חדש א"ב בשנה כו' דהנה המרגלים הלכו לתור את הארץ בכ"ט סיון, ממילא הלכו בתמוז חודש הראיה ויראו את הארץ וגו', ונפגם בחי' הראי', והנה וישיבו מתור הארץ

69 לכוונות האכילה אצל האר"י ראו ר' מרז, 'מליקוטי אפרים פאנצירי: דרשת האר"י בירושלים וכוונות האכילה', מחקרי ירושלים במחשבת ישראל י: דברי הכנס הבינלאומי הרביעי לחקר תולדות המיסטיקה היהודית לזכר גרשם שלום – קבלת האר"י (תשנ"ב), עמ' 211-257. על עבודת הברור הנעשית דרך אכילה במקורות חסידיים שונים ראו א' בראון, 'בין תיקון הקליפות ל'שגוען בעלמא' – ההקפדה על 'גוף נקי' כמקרה מבחן ליהסי חסידות והלכה', מחקרי ירושלים כד (תשע"ה), עמ' 242-245, 248-249, 257-260, 269.

מקץ ארבעים יום בחדש אב חדש השמיעה, והוציאו דבה על הארץ ותשא כל העדה ויתנו את קולם כי שמעו לדבריהם ונפגם בחוש השמיעה, ונגזרה גזרה על אלו ב' החדשים עיי"ש.⁷⁰

חודש תמוז נקשר בספר יצירה לחוש הראייה, וחודש אב – לחוש השמיעה. זיהוי זה משמש כהסבר סיבתי לחטא המרגלים על פי חלוקה לשני חטאים: אחד – עצם ראיית הארץ בכך שהלכו לתור אותה, והשני – הוצאת דיבת הארץ רעה. על פי חישוב תאריכים (על פי המדרש), מתקיים מתאם מפליא ומלא בין החטאים ההיסטוריים שהביאו לחורבן לבין הכוחות המיוחדים לחודשים אלו: חטא הראייה התרחש בחודש הראייה, תמוז; וחטא הדיבה – בחודש השמיעה. באמצעות פיתוח יצירתי של דרשות הזמן של ספר יצירה דורש הדרשן החסידי לקח מוסרי והסבר היסטורי לסיבת הגלות בתאריכים מסוימים.

כיוון דומה, השב אל הרעיון המשיחי הטמון בחודשים, מצוי אצל ר' צדוק מלובלין, בספרו פרי צדיק, בציטוט מפורש מספר בני יששכר, דווקא לעניין צירופי שם האל השונים המאירים בחודשים. להלן דברים מפורשים המייחסים לצבי אלימלך מדינוב את הדיון:

וכן מצינו בשאול המלך שעשה סעודת ראש חדש דהמלך איתא בספר יצירה לב בנפש כמלך במלחמה דכל ישראל הם קומה שלימה והמלך הוא כנגד הלב והרגיש הקדושה ועשה סעודת ראש חדש מה שאין כן דוד שנמשל לירח וזה יהיה נתגלה רק לעתיד. וכן איתא בכתבי האר"י ז"ל שחשב י"ב צירופי הוי"ה נגד י"ב חדשי השנה וצירוף של חודש ניסן הוא השם כסדר היוצא מפסוק מראשי תיבות ישמחו השמים ותגל הארץ כיון שאז נתגלה אומה הישראלית. וצירוף של חודש מנחם אב הוא צירוף הוי"ה. וכבר עמד על זה בספר בני יששכר מפני מה כשאנו רוצין להזכיר השם אנו קוראין אותו בשם הוי"ה ולא בצירוף אחר מהי"ב צירופין. אבל באמת הטעם פשוט כי כל הצירופין אין להם שום פירוש אחר חוץ מהשם לכן אין נהגה כמו השם כסדר אבל צירוף זה יש לו גם פירוש אחר כמו שמצינו מקיש הויה ליציאה (קידושין ה'). וכן אפילו בשעת נדתה תהא בה הויה (שם ס"ח). ומשום הכי מותר לומר הצירוף הזה. וזה הוא השייכות הצירוף הזה דייקא להחודש הזה כי באמת השם הזה הוא בהעלם והוא נהגה מפני שיש לו פירוש אחר.⁷¹

70 אמרי יוסף חלק ויקרא במדבר, סיגט תרע"ג, מטות, דף פב ט"ב.

71 ספר פרי צדיק, ראשי חדשים, ר"ח אב, אות א, ירושלים תשנ"ד, עמ' פג.

הדברים פותחים בדרשה מספר יצירה העוסקת לא בעניין החודשים אלא בהקבלה שבין הלב למלך, על מנת להסביר מדוע שאול המלך הוא זה שחגג סעודת ראש חודש, המסמלת את הרגישות שלו לקדושה המאירה בראש חודש. לאחר מכן עובר ר' צדוק לדון בעצם הרעיון שישנם י"ב צירופים שונים של שם הויה, ומדוע דווקא הצירוף הויה נבחר לחודש אב. המענה הוא שיש זה בצירוף זה יש לו גם מובן אחר של 'היות', שאינו קשור לאל. בכך צירוף זה מורה על האל ב'העלם', כלומר הוא מסתיר את האלוהות, בדומה לחודש אב, שהחורבן שחל בו מעלים את הנוכחות האלוהית, שכן דווקא חודש זה מובטח שייוולד בו משיח. היבט נסתר זה של החודש מסייע בידי ר' צדוק להסביר ענייני הלכה ומנהג הקשורים לחודש, ובהם הוא פותח את הדרשה.⁷² לרעיון בריאת אורו של משיח בדרשה המתמקדת במיקרו-כרונוס, מוסיף ר' צדוק את הדרישה המוסרית לתשובה מאהבה, כלומר שמעשים אנושיים הם תנאי להתגלות הזמן האסכטולוגי ולמיצוי הפוטנציאל בזמן המחזורי. הדגש על הקריאה המוסרית עולה מדרשנות חסידית נוספת, שבה נעסוק כעת.

דרשות מוסריות־נפשיות המותאמות לחודשי השנה על פי ספר יצירה

עד כה ראינו דרשות על החודשים הנותנות טעם בזמן ההיסטורי או דורשות מהקורא להכיר ולדעת את ה'כוונות' הראויות לליטורגיה ולריטואל. בדברים הבאים של השם משמואל, המאפיינים את דרשותיו על החודשים, יש שימוש בדרשת ספר יצירה בתיווך של הבני יששכר, על מנת לדרוש מהאדם את עבודת המידות המותאמת למידה־ספירה המתאימה לאותו הזמן:

ובזה יש לפרש דברי ספר יצירה הובא בספר בני יששכר, המליך אות נ' בריח וקשר לו כתר וצר בו עקרב בעולם ומרחשון בשנה ודקין בנפש זו"נ... והנה אות נ' כפופה מתיחסת ליראת השם כידוע לחכמי האמת, ועל דרך הפשוט היא מרמזת שיהי' כפוף להש"י. ובש"ס שבת (ק"ד). נאמן כפוף נאמן פשוט, והוא טהרת הלב מגסות הרוח ומאהבות חיצוניות. ולפי הנ"ל יובן שהוא ענין חודש מרחשון... ומעתה יובנו דברי ספר יצירה המליך אות נ' בריח, כי הריח תלוי באות נו"ן וכנ"ל, וצר בו עקרב בעולם שהוא כח המושך לקרירות, ומרחשון בשנה, ודקין בנפש, כי הדקין אין בהם דם, ואין מחזיקין דם בבני מעים וכנראה בחוש שהם לבנים וזה מורה שטבעם קר.⁷³

72 פרי צדיק, שם.

73 שם משמואל, בראשית, ר"ח חשון תרע"ב, עמ' יד. דיון נוסף ומקביל מופיע גם ב שם משמואל, נוח תרע"ד, עמ' נט-ס.

דרשה חסידית זו קושרת בין האיכויות שנזכרו בספר יצירה (ובתיווכו של הבני יששכר) לבין האיכויות הנפשיות הנדרשות בעבודת המידות הנפשית של האדם באופן המיישם בפרטנות את העיקרון הכללי של שנה-נפש. על פי הדרשה, הזמן – חודש חשוון – דורש מהאדם עבודת טהרה מגסות הרוח ומאהבות חיצוניות, והדבר נלמד מדרישה יצירית-מטפורית של כוחות החודש: הנו"ן הכפופה, העקרב והדקין. הנו"ן הכפופה מסמנת את יראת ה' בהכנעה ובכפיפות שהיא דורשת, העקרב (בהיותו נמשך למים קרים?) והדקין (המעץ הדק, שבצבעו הלבן ולא אדום מורה על קרירות) מסמנים את הקרירות, כלומר את חוסר הלהט והאדישות כלפי התאוות.

בדרשתו על חודש אייר מיישב השם משמואל את הסתירה בין המסורת מספר יצירה, המזהה את הכליות עם חודש אייר, עם מסורת לוריאנית המזהה את החודש עם האוון הימנית של רחל – על ידי זיהוי שני האברים כאברי אהבה, המורים על תשוקה וכיסופים לאל: 'איתא בספר יצירה שחודש אייר הוא נגד כוליא ימנית בנפש, ובכתבי האר"י שהוא אוון ימנית דרחל. ונראה לפרש, דהנה כליות הן מאברי אהבה מלשון כלתה נפשי כידוע ... וידוע שרחל היא כנסת ישראל המתרפקת על דודה, וזהו ענין אוון ימין דרחל, והספר יצירה ודברי האר"י ז"ל בקנה אחד עולים'.⁷⁴ בכיוון דרשני דומה דורש השם משמואל את חודש ניסן כחודש המסמן את האהבה ופתיחות הלב, ככוח העומד כנגד גן העדן, על פי עיקרון עולם-שנה-נפש.⁷⁵ עצות לעבודת המידות, לכיבוש היצר ולעבודת האל מתוך כוחות הנפש המאירים בחודשי השנה על פי ספר יצירה חוזרות בספרי חסידות רבים; והמגמה בולטת בייחוד בכתבי ר' צדוק מלובלין.⁷⁶ למשל, בדרשתו על חודש כסלו מלמד ר' צדוק על ההתגברות על הקרירות המיוצגת בחודש זה ועל מעלות השינה הנותנות כוח ללימוד תורה:

74 שם משמואל ג, תזריע-מצורע ושבת ראש חודש תרע"א, עמ' ריג.

75 שם משמואל ב, פקודי-ר"ח ניסן, עמ' של: 'והנה בזה"ק כי הלב הוא גן עדן שבאדם, כי כמו שבעולם כן בנפש והענינים הן שערי גן עדן. ויש לומר ג"כ שכן הוא ניסן בשנה, כי עולם שנה נפש הם בסגנון אחד ומה שיש בזה יש דוגמתו בזה. והנה בניסן שנפתחים שערי גן עדן, בודאי לעומתם באדם נפתח סגור הלב שסגור לכל יקרב אליו דבר זר, ובניסן יש התעוררות לכל איש ישראל באהבה, ובאשר הוא זמן גאולה אין כחות החיצונים רשאים לקרב אל הלב, ועכ"פ יש לכל אדם לזכור שלא יביא בעצמו כחות חיצונים אל לבו ולא יכניס טומאה למקדש, כי מאחר שהלב פתוח, נקל ח"ו להכניס בו כנ"ל אהבת עוה"ז, וצריכין לזכור זה'.

76 למשל ראו בדרשות על חג השבועות של ר' צדוק מלובלין, עירוב דברי זוהר עם ספר יצירה על מנת לתת לקח לעבודה מוסרית נגד יצר הרע, בספר פרי צדיק ד (במדבר), שבועות, לובלין תרצ"ג, דף יג ע"ב; שם, דף כה ע"א.

כל חודש יש לו עסק בפני עצמו ונברא באות מיוחד מ"ב פשוטות כמו שכתבו בספר יצירה המליך אות ס' בשינה כו', כסלו בשנה וקיבה בנפש כו', והוא על פי מה שאמרו בגמרא (ברכות סא ע"ב) קיבה ישנה. ואות ס' מורה סומך ה' לכל הנופלים. שהעסק בחודש זה לענין הכנסת היצר ראשית גוים אשר קרך שהציננך, והיינו שמשליך קרירות ועצלות על האדם על דרך מה שנאמר עצלה תפיל תרדמה.⁷⁷

בהמשך הדרשה מסביר ר' צדוק את חשיבות השינה (המועטה) שנותנת כוח להתייגע בדברי תורה; ואף יותר מכך, שהשינה מאפשרת חלום והשגות שאינן מתאפשרות בהקיץ. דרשה זו שונה בתוכנה מדרשת המוסר של הבני יששכר על חודש כסלו, אם כי היא מבטאת את אותה מגמת פרשנות נפשית מוסרית לחודשי השנה. בדרשתו של הבני יששכר על אותה משנה בספר יצירה מסביר צבי אלימלך מדינוב מדוע קבעו שמונת ימי הודאה והדלקת הנר דווקא בחודשים כסלו וטבת, ותשובתו: בשל טבעם ה'רע' של חודשים אלו הגורמים לנפש כעס ורוגז והסתלקות הנשמה, נזקקו ל'תרופה' של ימי ההודאה על מנת לסייע לנשמה להתמודד עם סכנות החודשים הללו:

והנה תתבונן בספר יצירה [פ"ה] המליך אות ס' בשינה וקשר וכו' וצר בו קשת בעולם וכסלו בשנה וקיבה בנפש זכר ונקבה, המליך אות ע' ברוגז וקשר וכו' וצר בו גדי בעולם וטבת בשנה וכבד בנפש זכר ונקבה ע"כ, הנה תבין, הכבד שממנו בא הרוגז והכעס לאדם הוא נגד טבת בזמן, והקיבה שממנה בא השינה לאדם הוא נגד כסלו בזמן, והנה ידוע בשינה מסתלקת הנשמה מן האדם על כן מברכין בבקר שלא עשני גוי עבד אשה, שהשי"ת משמר את נשמת האיש הישראלי שלא תתחלף בנשמת גוי ועבד, והנה על ידי הרוגז והכעס גם כן מסתלקת הנשמה כידוע מזוה"ק [ח"ב קפ"ב ע"א] בפסוק טורף נפשו באפו [איוב יח ד], והנה תמצא לפי זה טוב טעם ודעת אשר נקבע הנר מצוה הלזה הרמוז לתורה בב' חדשים אלו דייקא, אשר נגדן הוא בגוף האדם קיבה וכבד אשר על ידן באים השינה והכעס, שעל ידי אלו הב' ענינים מסתלקת הנשמה, אמר הקב"ה אם אתה משמר את נרי אני משמר את נרך, ודי בזה הערה. וז"ש בנוסח ההודאה וקבעו שמנת ימי חנוכה אלו דייקא, היינו הגם שהיה מהראוי לקבוע תמיד על פי סדר תקופת החמה, עכ"ז קבעו אלו הימים דייקא בכדי שתהיה קביעותן תמיד בב' חדשים אלו ויהיה לשמירה מעולה אל הנשמה.⁷⁸

77 פרי צדיק א (בראשית), ר"ח כסלו, לובלין תרס"א, דף ל"ז ע"א.

78 בני יששכר מאמרי חודש כסלו-טבת, ד.

דרשות אלו מביעות את המגמה הדרשנית שראתה בספר יצירה מקור להבנת אופיו הטבעי של הזמן והשפעתו על נפש האדם, שממנו יש לגזור את העבודה הנפשית המתאימה. לעיתים אופי הזמן הוא שלילי, והעבודה הריטואלית שהציעו חז"ל היא מעין מזור ותרופה להתמודדות עם הקשיים המתעוררים בשל השפעתה הטבעית על הנפש. באופן זה מקבלים הביצועים הריטואליים ההלכתיים של המועדים משמעות חדשה, של ריפוי, תיקון ועבודה פנימית המותאמת לזמן.

תיקון הברית: הלשון והמעור וחדש ניסן

תיקון הברית, הכולל את תיקון המעור (תיקון המיניות) ותיקון הלשון בזיקה לכוח הזמן, והתיקון המיועד לכל חודש הוא למעשה ענף של הדיון הקודם על התיקון המוסרי המותאם לחודשי השנה. הקדשתי לו כאן דיון נפרד בשל חשיבות המושג והתבססות אידאל 'הקדושה', המורה על הקדושה המינית במסורות חסידיות.⁷⁹ זאת ועוד, הדיון כאן קשור לענף השפעות מרכזי נוסף של ספר יצירה על דרשנות חסידית, ענף שאינו קשור במובהק לקדושת הזמן: ההקבלה בין ברית המעור לברית הלשון היא נושא הדורש מחקר שלם ומקיף לעצמו.⁸⁰ לענייננו נביא דרשה אחת

79 בעוד כאן הזיקה שתעלה היא בין חודש ניסן לתיקון הברית, ר' צדוק הכהן מלובלין יצר זיקה בין חודש שבט לתיקון הברית. על כך ראו צדקת הצדיק (לעיל, הערה 41), דף ל ט"ד. גם חודש אדר ונס פורים נקשרים אצלו לשמירת הברית. על כך ראו רס"י לילה (לעיל, הערה 43), אות נח, דף פט ט"ב – פט ט"ג: 'וזהו קדושת חודש אדר שהוא נגד זרעא דיוסף שומרי הברית שגדר עצמו מערוה ושם אתה מוצא קדוה. ע"ג נברא באות הק' ואין עמלק נופל אלא בידם כי כל טענתו הוא נגד קדושה זו'. על הקדושה כקדושה מינית ומרכזיותה בחסידות ראו B. Brown, "Kedushah": The Sexual Abstinence of Married Men in Gur, Slonim, and Toledot Aharon', *Jewish History* 27 (2013), pp. 475–522 ובהרחבה *Holiness and Law: Kabbalistic Customs and Sexual Abstinence in Hasidism*, Berlin 2024. למקורו של המושג 'פגם הברית' בקבלת ימי הביניים והשפעתו עד החסידות ראו ש' פכטר, 'שמירת הברית: לתולדותיו של איסור הוצאת זרע לבטלה', עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית, ירושלים תשס"ז.

80 על הזיקה בין ברית הלשון וברית המעור בספר יצירה, ועל ההתמקדות דווקא בלשון וביצירת השפה בספר יצירה ראו ליבס, תורת היצירה (לעיל, הערה 1), עמ' 67. הצירוף 'ברית המעור וברית הלשון' חוזר יותר מחמש מאות פעמים בספרי חסידות. לזיקה זו, החוזרת למשל בספרי אמרי מנחם, ראו לעיל, הערה 39. העמדת פגם הברית כמרכז הסכנה הדתית והזיהוי בינו לבין פגם הלשון עולים כבר בחיבור חסידי מוקדם, בקונטרס דרך אמת למשולם פייבוש הלר, למברג ת"ר, דף א ע"א-ע"ב. בשל שכיחות הצירוף לא הבאתי כאן את המופעים, אלא הסתפקתי בדיון באחת הדוגמאות והצעה להמשך מחקר.

מספר עטרת ישועה, המעמידה את התיקון המוסרי של חודש ניסן בתיקון הברית הכפול, ונשווה אותה לדרושים מהבני יששכר: כאמור, בספר עטרת ישועה אפשר למצוא מקבילות רבות לבני יששכר. בדומה למגמה המוסרית הכללית שבדרשות הזמנים, גם הוא השתמש בדברי ספר יצירה על מנת לראות בחודש ניסן חודש המיועד לתשובה, המשלים את התשובה מיראה הנעשית בחודש אלול ואת תיקון המחשבה המיוחס לחודש זה על פי ספר יצירה.⁸¹ אך רעיון התשובה הכללי מקבל מובן ספציפי יותר, ואת תיקון ברית המעורר והלשון בשילוב דברי ספר יצירה הוא מביא בדרוש על חודש ניסן:

החודש הזה לכם [שמות יב ב]. ובמדרש רבה, 'כשאמר הקב"ה החודש הזה לכם מיד גילו הצדיקים את ראשיהם' [עיי' בשמות רבה פרשה טו אות א]. וכבר פירשו בזה מפרשי התורה, וגם אני אענה חלקי. דהנה ברית הלשון וברית המעור אחד הוא, כי באם האדם ח"ו פוגם בברית הלשון אזי ח"ו יש פגם בברית, שבא על ידי הקליפה הידועה [לילי"ת] העולה ת"פ, ועל כן צריך האדם לשמור את עצמו מאוד מדברים בטלים ודברים של מה בכך, כמו שאמרו חז"ל ודברת בם ולא בדברים בטלים [יומא יט ע"ב], כי (אם) בפגמו כלשונו פוגם נפשו ונשמתו הטהורה, כמו שאיתא בספרים על נפשי יצאה בדברו [שיר השירים ה ו], שנכרת ח"ו מהשורש מחיות העליון, והנה איתא בספר יצירה [פרק ה משנה ה] המליך אות ה' בשיחה וברא בו ניסן בשנה, יען כי במצרים היה הדיבור בגלות, ובפסח יצאו לחירות עולם, ועל כן נקרא הרגל בשם פסח מלשון פ"ה ס"ח, שרומז לקדש הדיבור שלא לדבר רק (בדברים) בדיבורי תורה ותפלה, כמו שאיתא בדברי חז"ל, יכול אף בדברי תורה כן ת"ל צדק תדברון [חולין פט.], ועל כן נאמר אצל קרבן פסח 'ויקחו להם איש ש"ה לבית אבות שה לבית', כי תיבת ש"ה ר"ת ש"יחה ה', כנ"ל בשם ספר יצירה, כי המליך אות ה' בשיחה, והיינו, שעיקר השיחה יהיה בתורה ותפלה הנקראים בשם בית, ב"ת המדרש, גם כי ביתי ב"ת תפלה. וזהו דייקא 'איש שה לבי"ת אבות ש"ה לבי"ת', להמשיך שיח"ה ה' לבחינת ב"ת תורה ותפלה. 'ואם ימעט הבית מהיות משה', היינו, באם הוא בעל משא ומתן אשר מוכרח לדבר בעסקיו ולא די לו בדיבור תורה ותפלה, אז על כל פנים 'איש לפי אכלו תכסו על השה', היינו, שיצמצם וימעט דיבוריו רק מה שצריך בהכרח להרויח

81 עטרת ישועה לר' יהושע הורוויץ, ג, קראקא תר"ץ, הגדה של פסח, דף יט ט"ד; שם, ברכת חודש אלול, ברה"ח אלול בחנוכה הקלוז' בקאנטשיגא, דף פז ע"א.

בהם פרנסת נפשו ובני ביתו, וזהו 'איש לפי אכלו' דייקא. 'תכוסו על השה', אדם כזה נקרא בשם שה תמים, בלי פגם ושמצה, כי בשומר לשונו נשמר בו בחינת יסוד. ועל כן לקחו בעשור שאז היה שבת הגדול, כי כשלקחו אותו ותיקנו ברית הלשון, נשמר ממילא ברית המעור. על כן לשון 'מעור' עולה שב' כדאיתא בספרים [עייין בבני יששכר מאמר א ממאמרי השבתות סימן יד ובאמרי נועם פרשת ויקהל מאמר א].⁸²

הדרשה בעטרת ישועה קושרת את המשניות בספר יצירה להדרכה מעשית לאדם למעט בדיבור. מיעוט בדיבור שומר גם על ברית המעור, בייחוד לאור דברי חז"ל באבות א, ה: 'אל תרבה שיחה עם האשה'. אם נשווה את דרשתו של יהושע הורוויץ לשימוש של צבי אלימלך מדינוב בדרשתו על 'המליך חודש ניסן בשיחה', נראה ששניהם השתמשו באותה אמירה בספר יצירה על חודש ניסן. אולם העיקר בדרשתו של הבני יששכר במאמר הראשון על חודש ניסן, שם מובאת משנה זו של ספר יצירה, הוא דרוש כפול: האחד – על הזיהוי של החודש דווקא עם רגל ימין ולא עם הפה, שלכאורה מתאים יותר לפעולת חודש בשיחה; הרגל מסמלת את החיפזון של האל בגאולת מצרים ובגאולה העתידית, שממנה מלמד צבי אלימלך מסר מוסרי לאדם, בבחינת שילך בדרכיו וידבק גם הוא במידת הזריזות. האחר – בעניין השיחה: בני יששכר מזהה את כוח השיחה עם ספירת המלכות, בשל הזיהוי בין דיבור לשלטון. חודש ניסן, שהוא ראש חודש למלכים וזמן גאולה, מסמן את גאולת השכינה מהגלות, שתהיה בבחינת מלכות אלוהית גלויה: 'כי שליטת המלך הוא רק בדבורו ומדבורו יראים, ותתבונן מדת מלכות בזמן הגלות נאמר נאלמתי דומיה [תהלים לט, ג] כי אין דבר המלך, וכתוב כרחל לפני גוויזה נאלמה [ישעיה נג, ז], וכן היה במצרים בזמן הגלות, וכשיצאו ישראל מן הגלות נתגלה מלכות שמים בבחינת דבור דבר מלך שלטון'.⁸³ רעיון זה של המלכות בא לידי ביטוי גם במזל טלה של חודש זה, המסמן הן את המלכות והן את הדילוג והקפיצה.

בהמשך דרושיו על ניסן מביא צבי אלימלך גם את עניין תיקון ברית המעור וברית הלשון, הנרמז דווקא בעניין אחר של פסח, על אמירת חז"ל (שיר השירים רבה ד, כד) שבני ישראל שלא שינו את לשונם:

שלא שינו את לשונם, אבאר לך גם הדבר הזה ... אבל תדע ברית הלשון מכון נגד ברית המעור [ספר יצירה], והנה כמו בברית המעור יש ב' צינורות צינור אחד משפיע בקודש להוליד בדומה וצינור ב' למותרות ליתן אל החיצונים (וכיון שיש בכאן חלק אל החיצונים אזי יכול האדם ח"ו גם כן

82 עטרת ישועה על המועדים, פרשת החדש, דף א ט"ב.

83 בני יששכר, מאמרי חודש ניסן, מאמר א, אות ד, ניו יורק תש"ו, דף לב ט"א.

לבא לידי חטא להשתמש ח"ו גם בצינור הקודש באתר דלא איצטריך רחמנא לשיובון, והנה כן הוא בברית הלשון לשון הקודש הוא השפעה אל הקודש, ושאר לישונות הם חלק הגוים ... הנה מסוכן ח"ו לחטוא בברית המעור בעריות או בהוצאת ז"ל ח"ו ... ועתה תבין ותסמר שעדות ראשך כאשר תתבונן עצת הסט"א בגזירה שלא לישא אשה עד שילמד לישונות הגוים, לא כאלה חלק יעקב, והנה ישראל במצרים כיון שלא שינו את לשונם הנה מזה נמשך שהיו גדורים מן העריות, הבן.⁸⁴

דבריו של צבי אלימלך משלבים כמה מסורות, ומרכזן ההקבלה המצויה בספר יצירה בין ברית המעור לברית הלשון, על מנת להסיק מסקנה חברתית רלוונטית לימיו, הקשורה למלחמתו בהשכלה: להימנע מלימודי לישונות הגוים. להבנת ולחיזוק הקשר ההדוק שבין המיניות הקדושה והשפה הקדושה משלב צבי אלימלך מסורת נוספת המבססת את קדושת האומה היהודית, שמקורה בר' יוסף הבא משושן וככל הנראה הכיר אותה דרך רמ"ק, על שני הצינורות הקיימים באבר הברית הן האנושי והן האלוהי.⁸⁵ על פי מסורת זו, צינור אחד משפיע זרע ושפע לשכינה ודרכה לישראל, והצינור השני משפיע שפע לפילגש, ומשם לאומות העולם. על פי רצף הזיהויים הזה שמצא בקבלה, הוסיף צבי אלימלך מדינוב היסק נוסף, שגם ללשון יש צינור המחזק עם ישראל, לעומת צינור המחזק את אומות העולם. כאשר יהודי לומד לדבר בלשונות הגוים, הוא מחזק את כוחם מבחינה תאורגית; ומבחינה מעשית – השפה מאפשרת את הקרבה החברתית שעשויה להסתיים בנישואין עם אישה נוכרית. רשת הסמלים הקבלית מאומצת על ידי צבי אלימלך מדינוב על מנת לתת מסר חברתי תקיף נגד לימודי שפות זרות, מגמה שיוצגה על ידי פעילי ההשכלה. כל אלו נקשרו גם לעבודת חודש ניסן, חודש המסמל את גאולת ישראל ממצרים, כנעוצה ב'שיחה', על פי ספר יצירה. פרשנות זו מראה כיצד מסורות קבליות שימשו את צבי אלימלך מדינוב במלחמה בשפות לועזיות ובהשכלה כחלק מהתפתחות האורתודוקסיה בהונגריה.⁸⁶

84 בני יששכר, שם, מאמר ד, דף סה ט"ב.

85 על כך ראו ל' זקס-שמואלי, 'התקבלות המסורת הדואלית של שני הצינורות בוכריות האלוהית בקבלת ר' משה קורדוביר', קבלה 38 (תשע"ז), עמ' 117-158.

86 צבי אלימלך ידוע כמי שנלחם בתוקף בהשכלה והשתמש בקבלה לשם מאבק זה. על כך, תוך הפניה לספרות מחקר קודמת, ראו י' שלמון, ובחקתיהם לא תלכו: נתיבות בחקר האורתודוקסיה, ירושלים תשע"ט, עמ' 81-114.

סיכום

מאמר זה צייר את הקווים הכלליים של אימוץ דברי ספר יצירה בדרשנות החסידית תוך ניתוח דוגמאות ספציפיות, על מנת לעמוד על (מקצת) היקף ההשפעה הנרחב של ספר יצירה. ניתוח המקורות הראה את חשיבותו של ספר בני יששכר בתיווכו של ספר יצירה בהבניית קדושת הזמן בהגות החסידית. העיקרון עולם-שנה-נפש אומץ מספר יצירה כבר בדור הראשון לחסידות בשם הבעש"ט, בעיקר על מנת לדון בדמיון האיזומורפי בין עולם הספירות לבין האדם, אך גם על מנת לדון במקצבי הזמן ובתודעה של 'קטנות וגדלות' והעבודה הנפשית שהם דורשים. אולם כתיבת דרשנות חסידית מפותחת על קדושת הזמן וסגולותיו הספציפיות על פי ספר יצירה החלה בעיקר מספר בני יששכר ואילך. בדרשנות זו ניכר מהלך פרשני, שעל פיו אומצו הזיהויים של חודשי השנה עם אותיות האל"ף-בי"ת, עם כוחות הנפש ועם המזלות, על מנת להקנות לשומעים החסידים עבודה דתית ספציפית המותאמת ל'קדושת הזמן' וסגולותיו. אימוץ וסיגול זה בא לידי ביטוי גם בתצורה הספרותית של סידור הדרשות על פי חודשי השנה. בדרשנות שמקורה בבני יששכר עולה שהדגשת קדושת הזמן קשורה גם למצב הגלות, ונועדה לאפשר המשכת שכינה ושפע בזמן שקדושת המקום פגומה בשל חורבן הבית. עבודת האל בהתאם לזמנים כוללת ממדים תאורגיים, מיסטיים, מאגיים ועבודה נפשית-מוסרית. תודעת הגלות והציפייה המשיחית חוזרות בפנים שונות גם בדגש על הנבדלות היהודית והלשון העברית המקודשת. העמדתה של קדושת הלשון העברית במרכז קשורה אף היא בספר יצירה ובצירופי האל"ף-בי"ת המכוונים את כוחם של הזמן, המרחב והנפש. קדושת השפה אף נקשרת לעיקרון נוסף מספר יצירה והוא הקבלת ברית הלשון לברית המעור; ממנה גזרו חסידים את הזיקה בין הקדושה המינית להימנעות מהשפות הלוועזיות – שני עקרונות שהפכו למרכזיים במלחמה בהשכלה ובכינון הזהות החברתית החסידית בעת החדשה.

תעודה

צור תעודה חתום תורה בלמדי
(ישעיה ח, טז)

הגיליון יוצא לאור בסיוע מרכז קורת לציוויליזציה יהודית

תעודה

קובץ מחקרים של בית הספר למדעי היהדות וארכאולוגיה
ע"ש חיים רוזנברג

לד

נתיבות יצירה: מחקרי ספר יצירה מוגשים לפרופ' רונית מרוז מאת עמיתיה ותלמידיה

עורכים:

אדם אפטרמן ויהודית וייס

עורך כתב העת:

פרופ' עומר מיכאליס

חברי הוועדה האקדמית של כתב העת:

פרופ' יורם כהן, פרופ' משה מורגנשטרן, פרופ' ורד נעם,
ד"ר הדר פלדמן סמט, פרופ' ישי רוזן-צבי, פרופ' דלית רוס-שילוני

מזכיר המערכת: ד"ר יוג'ין ד' מטנקי

עריכת לשון: שרה פוקס

אוניברסיטת תל אביב

תשפ"ה

תעודה

חקרי גניזת קהיר, תש"ם-1980	תעודה א
עיונים במקרא, תשמ"ב-1982	תעודה ב
מחקרים בספרות התלמוד, בלשון חז"ל ובפרשנות המקרא, תשמ"ג-1983	תעודה ג
מחקרים במדעי היהדות, תשמ"ו-1986	תעודה ד
מחקרים בעברית ובערבית, תשמ"ו-1986	תעודה ה
מחקרים בעברית ובערבית, תשמ"ח-1988	תעודה ו
מחקרים במדעי היהדות, תשנ"א-1991	תעודה ז
מחקרים ביצירתו של אברהם אבן עזרא, תשנ"ב-1992	תעודה ח
מחקרים בלשון עברית, תשנ"ה-1995	תעודה ט
מחקרים במדעי היהדות, תשנ"ה-1995	תעודה י
מחקרים במדעי האגדה, תשנ"ו-1996	תעודה יא
התפוצה היהודית בתקופה ההלניסטית-רומית, תשנ"ז-1996	תעודה יב
אישות ומשפחה בהלכה ובמחשבת ישראל, תשנ"ז-1997	תעודה יג
מפגשים בתרבות הערבית-היהודית של ימי הביניים, תשנ"ח-1998	תעודה יד
חקר הגניזה לאחר מאה שנה, תשנ"ט-1999	תעודה טו
מחקרים במדעי היהדות, תשס"א-2001	תעודה טז-יז
מדברים עברית, תשס"ג-2002	תעודה יח
מחקרים בספרות העברית בימי הביניים ובתקופת הרנסנס, תשס"ג-2002	תעודה יט
היסטוריוסופיה ומדעי היהדות, תשס"ה-2005	תעודה כ
תעודה כא-כב חידושי זוהר – מחקרים חדשים בספרות הזוהר, תשס"ז-2007	
קנון וכתבי קודש, תשס"ט-2009	תעודה כג
פנים וכיוונים במדעי היהדות, תשע"ב-2011	תעודה כד
בארץ ובתפוצות בימי בית שני ובתקופת המשנה, ספר זיכרון לאריה כשר, תשע"ב-2012	תעודה כה
מיתוס, ריטואל ומיסטיקה, מחקרים לכבוד פרופ' איתמר גרינולד, תשע"ד-2014	תעודה כו
חוקרים עברית מדוברת, תשע"ו-2016	תעודה כז
אסיף ליסיץ, מחקרים בפולקלור ובמדעי היהדות, לכבוד פרופסור עלי יסיף, תשע"ח-2017	תעודה כח
יד משה, מחקרים בתולדות היהודים בארצות האסלאם, מוקדשים לזכרו של משה גיל, תשע"ח-2018	תעודה כט
מבנה פואטי, תהליכים קוגניטיביים ואינטואיציה ספרותית, מחקרים מוגשים לפרופסור ראובן צור, תש"ף-2020	תעודה ל
מתלמידיו של אהרן. עיונים בספרות התנאים ומקורותיה לזכרו של אהרן שמש, תשפ"א-2021	תעודה לא
מלאכת מחשבת: מחקרים במדעי היהדות מוגשים לפרופסור בצלאל בר-כוכבא, תשפ"ב-2023	תעודה לב-לג

בעטיפה: כ"י מוסקווה, ספריית המדינה של רוסיה, גינצבורג 170, דף 69
The Russian State Library. "Ktiv" Project, The National Library of Israel

ISSN 0334-1364

כל הזכויות שמורות לאוניברסיטת תל אביב
סודר במשרד לעיצוב גרפי, אוניברסיטת תל אביב

תוכן העניינים

9	מבוא
17	הערות מקדימות לשאלת פרשנותו ופירושו של 'ספר יצירה' ומילונו איתמר גרינולד (ז"ל)
49	ודאי ושמא בחקר ספר יצירה צחי וייס
63	'קבועות בפה בחמישה מקומות' בין משנת המוצאות למסורת הפונטיקה הסנסקריטית מרוה שלו מרום
101	'נמצאו יוצאות ברל"א שערים' – נ"א: 'מאתים עשרים ואחד' על שיטות חישוב מספר השערים בפירושו הראשונים של ספר יצירה ובריאת גולם נעמה בן-שחר
151	'צבאות – אות בצבאות שלו': למקורותיה של דרשה לשונית בספר יצירה וגלגולה בקבלת ימי הביניים יונתן בן הראש
165	לשורשי תורת האלוהות של 'חסידי אשכנז' במזרח: פירוש אנונימי לספר יצירה מן המאה העשירית מגניזת קהיר וגלגוליו בימי הביניים במערב אירופה אבישי בר-אשר
219	רוח הקודש בספר יצירה ובקרב פרשניו המוקדמים אדם אפטרמן
247	'עשר ולא תשע, עשר ולא אחת עשרה': הממד הכפול בחכמה ואופן מניית הספירות כעשר על פי כתבי יצחק סגי נהור ואשר בן דוד יהודית וייס

- 287 פואטיקה של סוד: רמב"ן, הבהיר וספר יצירה
מנחם לורברבוים
- 329 פירוש ספר יצירה לרמב"ן – הטקסט, תולדותיו ודרך התגבשותו
עודד ישראלי
- 363 מחוכמת ההיגיון לחוכמת צירוף האותיות והשמות בכתבי אברהם
אבולעפיה
משה אידל
- 433 פניו האחרות של ספר יצירה בנוסח כתר שם טוב
גרולד נקר
- 453 שרידים של פירוש נוסף לספר יצירה על דרך המדע
י' צבי לנגרמן
- 477 ספר יצירה ככלי ספרותי בביונטיון בשלהי ימי הביניים
דב שוורץ
- 509 פרשנות ספר יצירה בדורותיו של חוג הגר"א
יהונתן גארב
- 533 עיצוב הזמן הקדוש על פי ספר יצירה בספר בני יששכר ובדרשנות
חסידית
ליאור זקס-שמואלי
- 563 יצר, יצירה ויוצרת: העיבוד הספרותי של ספר יצירה
ב'יצר לב האדמה' מאת שהרה בלאו
איל חיות-מן

רשימת המחברים

פרופ' איתמר גרינולד (אמריטוס) ז"ל, החוג לפילוסופיה יהודית ותלמוד,

אוניברסיטת תל אביב

ithamarg@tauex.tau.ac.il

פרופ' צחי וייס, המחלקה לספרות ללשון ולאמנויות, האוניברסיטה הפתוחה

tzahiw@openu.ac.il

ד"ר מרוה שלו מרום, מנהלת אקדמית של תוכנית ימ"ה, מכון שכטר למדעי

היהדות

Marva@schechter.ac.il

ד"ר נעמה בן-שחר, המחלקה לפילוסופיה יהודית, אוניברסיטת בר-אילן

benshan3@biu.ac.il

ד"ר יונתן בן הראש, המחלקה למורשת ישראל, אוניברסיטת אריאל בשומרון

jonatanb@ariel.ac.il

פרופ' אבישי בר-אשר, החוג למחשבת ישראל, האוניברסיטה העברית בירושלים

avishai.bar-asher@mail.huji.ac.il

פרופ' אדם אפרטמן, החוג לפילוסופיה יהודית ותלמוד, אוניברסיטת תל אביב

afterman@tauex.tau.ac.il

פרופ' יהודית וייס, המחלקה למחשבת ישראל ע"ש גולדשטיין-גורן,

אוניברסיטת בן גוריון בנגב

weissj@bgu.ac.il

פרופ' מנחם לורברבוים, החוג לפילוסופיה יהודית ותלמוד, אוניברסיטת תל

אביב

menachem@tauex.tau.ac.il

פרופ' עודד ישראלי, המחלקה למחשבת ישראל ע"ש גולדשטיין-גורן,
אוניברסיטת בן גוריון בנגב
odedi@bgu.ac.il

פרופ' גרולד נקר, המחלקה למדעי היהדות, אוניברסיטת מרטינ לותר
האלה-ויטנברג
gerold.necker@judaistik.uni-halle.de

פרופ' (אמריטוס) י' צבי לנגרמן, המחלקה לערבית, אוניברסיטת בר-אילן
uncletzvi@gmail.com

פרופ' דב שוורץ, ראש המחלקה לפילוסופיה יהודית, אוניברסיטת בר-אילן
Dov.Schwartz@biu.ac.il

פרופ' יונתן גארב, הקתדרה ע"ש גרשם שלום בקבלה, החוג למחשבת ישראל,
האוניברסיטה העברית בירושלים
jonathan.garb@mail.huji.ac.il

ד"ר ליאור זקס-שמואלי, המחלקה לפילוסופיה יהודית, אוניברסיטת בר-אילן
leoreoss@gmail.com

ד"ר איל חיות-מן, חוקר עצמאי
ayalhay@gmail.com